

MEGISMERNI ÉS FELISMERNI

EMBERMENTŐ MAGYAROK ÜZENETE A XXI. SZÁZADNAK

Konferencia, Budapest, 2014. október 30.

Előadások

Szerkesztette **Bíró Anna-Mária és Fischer Máté**

Külügyi és
Külgazdasági
Intézet

Tom Lantos
INTÉZET

HOLOKAUSZT 70
MAGYAR HOLOKAUSZT EMLEKÉY - 2014

ISBN 978-615-80159-1-2

Tartalomjegyzék

A Konferenciáról	4
A Konferencia szervezőiről	5
Annamaria Orla-Bukowska: A túlélők perspektívája: az embermentők azonosításának és elismerésének fontossága	6
Csősz László: Az embermentés feltételrendszere Magyarországon 1944-ben	15
Kovács Mónika: Embermentők, elkövetők, be nem avatkozók és a kollektív emlékezet	20
Vári György: „Hogy tűz ne hulljon Szodomára”	25
Szőnyi Andrea: Embermentés és oktatás	30
A Konferencia programja	34
A konferenciára és a fotóinstalláció megnyitójára a Külügyi és Külgazdasági Intézetben került sor, 2014. október 30-án.	

Magyar Fanni felvezeti a fotóinstallációt.

A konferenciáról

A holokauszt során a magyar állam és a magyar társadalom egy részének közömbössége és esetenként az elkövetőkkel való nyílt együttműködése hozzájárult magyar állampolgárok száz-ezrei meghurcolásához és megsemmisítéséhez. Ezen körülmények között kiemelten fontossá vált azon egyének szerepe, akik vállalták a kockázatot embertársaik megmentéséért. Az üldözöttek számára ezek az embermentők jelentették az egyetlen esélyt a túlélésre. A népir-tás kontextusában jelen konferencia azokra a kivételes emberekre koncentrált, akiknek volt erkölcsi ereje és bátorsága, hogy szembeszegüljenek a holokauszt borzalmával, és életet mentsenek. A konferencia történelmi, szociológiai, szociálpszichológiai, kulturális és oktatási perspektívából olyan magyarok életét vizsgálta, akiket a Világ Igaza kitüntetéssel jutalmaztak.

A fotóinstallációról

Az elmúlt évszázadok eseményei a mindennapok szintjén, legközvetlenebb módon az ember által tervezett, épített városi környezetben élhetőek át, mint utcákba, terekbe illetve épületekbe zárt történelem. A város egyszerre közös és személyes tere generációk sorának, emberek millióinak. Létezésénél fogva emlékhelye a történelem nagyszerű és szégyenteljes mozzanatának. Minden egyes magyar embermentő a magyar történelem egyik legnagyobb tettét hajtotta végre a második világháború során. A hőstettek helyszíne közvetlen környezetünk, hétköznapi életterünk, talán éppen a mi utcánk, talán a szomszéd ház.

Az embermentők portréiból, illetve a mentések helyszínéről készült felvételekből összeállított válogatás az embermentők heterogén társadalmi hátterén túl, az ismerős városi helyszínek megidézésével arra is szeretne volna felhívni a figyelmünket, hogy az embermentők, a megmentettek, illetve az elesettek valamint saját történelmünk közös.

A fotóinstalláció kurátora Magyar Fanni, művészettörténész volt.

Részlet a installációból

Keresztes-Móricz Erzsébet, könyvesbolt vezető és a VIII. ker., Budapest, Baross utca 1.

A konferencia szervezőiről

Tom Lantos Intézet

A Tom Lantos Intézet (TLI) független, emberi és kisebbségi jogi szervezet, amely elsősorban zsidó, roma, magyar és más etnikai vagy nemzeti, nyelvi és vallási kisebbségek kérdéseivel foglalkozik. Nemzetközi kutató, oktató és advocacy platformként a TLI célja, hogy hidat képezzen a kutatás és a politika, a normák és a gyakorlat között.

A Tom Lantos Intézet az Egyesült Államok szenátusa és a magyar kormány döntését követően 2011-ben alakult azzal a céllal, hogy tisztelgessen Tom Lantos, magyar származású amerikai politikus, az amerikai kongresszus egyetlen holokauszt túlélője előtt, és hogy továbbvigye és ápolja az általa ránk hagyott örökséget. Élete során az emberi jogokért mindvégig kiálló Tom Lantos társalapítója volt az amerikai kongresszus emberi jogi választmányának, majd később a Képviselőház Külügyi Bizottságának elnöke lett. Halála után a Kongresszus megalapította a Tom Lantos emberi jogi bizottságot.

Kapcsolat:

tomlantosinstitute.hu

info@tomlantosinstitute.hu

Külügyi és Külgazdasági Intézet

A 2014. július 30-án alapított Külügyi és Külgazdasági Intézet tevékenységeivel hozzájárul a Külgazdasági és Külügyminisztérium szakmai munkájához, a külföldi tapasztalatok összegyűjtésével elősegíti a jó kormányzást, részt vesz nemzetközi tudományos együttműködésekben, önálló kutatási projektekből, külügyi képzési és oktatási programok lebonyolításában.

A Magyar Holokauszt Emlékév során a Külügyi és Külgazdasági Intézet - a Magyar Külügyi Intézet általános jogutódjaként - összesen négy kutatási és oktatási projektet visz véghez. A Civil Alap – 2014 által támogatott programok keretei között intézetünk munkatársai a magyar holokauszt korszakának mélyebb megértése érdekében történeti elemzéseket készítenek, valamint tanulmányi kirándulásokat szerveznek szakiskolai és szakközépiskolai tanulók számára.

Kapcsolat:

kki.gov.hu

info@ifat.hu

Annamaria Orla-Bukowska: A túlélők perspektívája: az embermentők azonosításának és elismerésének fontossága

Bevezetés

Hét évtized telt el azóta, hogy a holokausztr szörnyű tragédiái közepette, a második világháború utolsó szakaszában, mindössze néhány hónap leforgása alatt egyetlen ország – Magyarország – több mint félmillió zsidó állampolgára pusztult el. Ezért gyűlünk össze idén Budapesten: mert 70 évvel ezelőtt Auschwitz II–Birkenauban az áldozatok legnagyobb csoportját a magyar zsidók tették ki (ez az összes haláleset közel egyharmadát jelentette). Mert 70 évvel ezelőtt néhány magyar nem zsidó közreműködött a soában, és mert 70 évvel ezelőtt más magyar nem zsidók viszont megmentői lettek azon honfitársaiknak, akiknek az élete közvetlenül halálos veszedelemben forgott.

Amint a por leülepedett Potsdam után, a háborús bűnösöket nemzetközi bíróságok előtt vonták felelősségre, a túlélők pedig különböző intézeteknek és ügynökségeknek adták le tanúvallomásaikat. Ám, a világégés legbátrabb hőseit senki nem kérdezte, és ők sem mondták el, mi történt velük. Sőt, néhányuknak éppen hogy azt mondták: ne szóljanak semmiről. Mások féltek az olyan sablonos érvelések következményeitől, hogy „biztosan meggazdagodtatok, amíg a zsidókra vigyáztatok”. Megint mások itt Közép- és Kelet-Európában tartottak az újonnan létrehozott szovjet típusú rezsimektől, és voltak, akik azért fojtották magukba a szót, mert ha beszélnek, azzal saját háborús szenvedéseik Pandora-szelencéjét nyitják meg. Megint mások egyszerűen annyira hétköznapiak tekintették a cselekedeteiket, hogy a történetek „közhírré tétele” önzőnek tűnt, és ellenkezett volna a saját erkölcsi világképükkel.

Paradox módon a kibeszélhetetlen gonoszság több figyelmet kapott, az évtizedek során több kötet született az elkövetőkről. A nyolcvanas évek megemlékezési hulláma óta archívumok jöttek létre, játék- és dokumentumfilmek ké-

szültek, több polcnyi könyv íródott az áldozatok emlékére. Ám, csupán néhány munka vagy kiállítás foglalkozott a Világ Igazaival. A Jad Vasem oldalán szereplő foghíjas listán 20-nál kevesebb forrás szerepel. Sir Martin Gilbert *Az igazak: a holokausztr meg nem énekelt hősei* c. terjedelmes és alapos munkája külön bibliográfiát tartalmaz a nem zsidó zsidómentőkről, de ez is csupán 50 forrást jelöl meg.¹

Aki csak egy kicsit is ismeri a holokausztr történetét, bárhol is éljen, ismeri Adolf Hitler nevét. Sajnos Magyarországon azonban csak a szakemberek hallottak Elias (Tóth) Ilonáról, akit nem csupán az első magyarként, hanem az egész világon az elsők között ismert el a Jad Vasem a Világ Igaza címmel.² Most mégis órá kell emlékeznünk, az ő magatartása az, amit példaként kell tanulmányoznunk. Milyen tanulságokat tudunk átadni hazáink fiataljainak, ha több száz könyv van már olyanokról, mint Heinrich Himmler, de csak alig néhány Irena Sendlerről?

Azonban a kiadványoknál többről van szó: a beszámolók első kézből, szemtől szemben való meghallgatásának lehetősége kezd kicsúszni a kezeink közül. A 20. és 21. század fordulóján már érezhető volt egyfajta sürgető érzés, mert miközben megnőtt a holokausztr iránti érdeklődés, a szemtanúk száma fogyatkozni kezdett. Steven Spielberg ezért 1994-ben létrehozta a Soá Alapítványt a túlélő interjúk videóra rögzítéséhez, 2000-ben a Simon Wiesenthal Központ pedig bejelentette az Utolsó Esély Akciót, amely nagy pénzjutalmat ígért azoknak, akik segítenek a még élő háborús bűnösöket az igazságszolgáltatás elé állítani. Ezzel éles ellentétben, nem találunk

1 Martin Gilbert, *The Righteous: The Unsung Heroes of the Holocaust* (New York: Henry Holt and Company, 2003), pp. 463-465.

2 Lásd: <http://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous/milestone05.asp> (megtekintve: 2014. november 12.).

olyan programot, amely az utolsó életben lévő Igazak felkutatása és történetük megörökítése céljából jött volna létre. Szomorú és egyben sürgető érzés, hogy – a soá túlélőinek esetéhez hasonlóan – a személyes beszámolók és találkozók lehetősége itt is csökken.

Az Igazak elismerése

Társadalmi szempontból a nem zsidók zsidókkal szembeni magatartása a vendégszeretettől a közönyön át az ellenségeskedésig terjedt. Ám a többség az utóbbi magatartásformákat választotta, mivel ez volt a legkönnyebb. Nem kevés azoknak a száma, akik közreműködtek zsidó honfitársaik eltűnésében és/vagy profitáltak abból. De nem volt annyira kevés azoknak a száma sem, akik kiálltak az emberiségért. A segítségnyújtás széleskörű volt: lehetett ez egy apró szívesség (amikor egy névtelen idegen átdobott egy almát a gettó falán), vagy akár három évig tartó közvetlen személyes kapcsolat is (amikor egy nem zsidó család a pincéjében bújtatott és táplált egy csoport zsidót). Ugyanakkor ezek olyan idők voltak, amikor még egy alma átdobása is felforgató tettek minősülhetett.

A Világ Igazainak hivatalos elismerése csak 1963-ban, a Jad Vasem megalapítása után tíz évvel és közel egy generációval a háború után kezdődött meg. Érdekes módon megemlékezéssel kezdődött, nem oklevéllel: a kezdetet az első tizenegy fa elültetése jelentette a Világ Igazainak fasorán, 1962. május 1-jén. Ezek között volt az Elias (Tóth) Ilona emlékére ültetett fa is: Elias nemcsak német és osztrák zsidóknak segített átszökni az 1941-ben Magyarországhoz csatolt jugoszláv területekre, de férjét (aki görög zsidó volt) és öt másik embert is kimentett egy olyan gyűjtőtáborból, ahonnan Auschwitzbe szállították a zsidókat.³

Az izraeli törvény, amely létrehozta a Jad Vasemet, pontosan meghatározta, hogy annak „feladata, a Világ Igazairól való megemlékezés, akik saját életüket kockáztatták a zsidók meg-

mentése érdekében.”⁴ Ám ezt a feladatot évek-re félretették, noha maguk a túlélők is kérték az elnököt és a miniszterelnököt, hogy ismerjék el a megmentőiket.⁵ Idővel az izraeli lakosság „kezdett nyomást gyakorolni az elismerés ügyében, hogy megmutassák a világnak, hogy a zsidó nép nemcsak a bűnösök megbüntetésében érdekelt, hanem a könyörülők felé való tiszteletadásban is...”⁶ Sőt, „1962 óta több ezer kérelem érkezett a Jad Vasemhez a világ minden tájáról, európai nyelveken csakúgy, mint héber és zsidó nyelven.”⁷ Mindegyiket egy-egy túlélő, vagy – mostanában egyre inkább már – az utódaik írták.

Anélkül, hogy megkérdőjeleznénk a megmentők elismeréséhez vezető, gondosan meghozott döntések alapjául szolgáló bonyolult folyamatot (hiszen a bizottságban mindig van egy nyugdíjba vonult legfelsőbb bírósági bíró, valamint több holokauszt-túlélő is, akik fizetség nélkül végzik ezt a munkát), ne feledjük, hogy a Jad Vasem által januárban hivatalosan összesített számadat csak a „minimum”: egyetlen oklevél gyakran férj-feleségnek vagy egy egész családnak, vagy egyéb közösségnek szól. Ezenkívül a Jad Vasem csak a „legrendkívülibbeknek” ad tiszteletet: azoknak, akik közvetlenül kockáztatták az életüket.

Szükségtelen hozzátennünk: voltak olyan megmentők, akik együtt haltak azokkal, akiket meg akartak menteni a pokoltól, és azok után, akik a legmagasabb árat fizették, ritkán maradt olyan nyom, amelyet ma fel tudnánk használni.⁸

4 Lásd: <http://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous/milestone06.asp> (megtekintve: 2014. november 12.).

5 Lásd: <http://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous/milestone06.asp> (megtekintve: 2014. november 12.).

6 Lásd: <http://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous/milestone06.asp> (megtekintve: 2014. november 12.).

7 Lásd: <http://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous/milestone08.asp> (megtekintve: 2014. november 12.).

8 Meglepő módon az egyik Világ Igaza, akit személyesen ismerem, pontosan azután kezdett mentőakcióba, miután szemtanúja volt egy ismeretlen lengyel árva és egy neki kényeret adó, szintén ismeretlen lengyel nem zsidó nő agyonlövésének.

3 Korai beazonosítása ellenére Elias (Tóth) Ilonát a Jad Vasem csak 1976 februárjában ismerte el hivatalos oklevéllel. Lásd: <http://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous/milestone05.asp> (megtekintve: 2014. november 12.).

Ahogy azt a Jad Vasem weboldala is hangsúlyozza:

„Megjegyzendő, hogy az elismert Igazak száma nem tükrözi a nem zsidók által a holokauszt idején zsidóknak nyújtott segítség mértékét, hanem inkább a Jad Vasem rendelkezésére bocsátott anyagokon és dokumentáción alapul. A legtöbb Igazat a megmentett zsidók kérései alapján ismerték el. A túlélők olykor nem tudtak megbirkózni a fájdalmas múlttal és nem szólaltak fel; mások nem tudtak a programról, így nem is tudtak jelentkezni, különösen azok, akik a Vasfüggöny mögött éltek, a kelet-európai kommunista rezsimekben. Más túlélők meghaltak, mielőtt benyújthatták volna kérelmüket. További tényező még, hogy a legtöbb elismert eset sikeres akciót jelent; a zsidók megmenekültek, és el is mondták történetüket a Jad Vasemnek.”⁹

Mindazonáltal, bár a hatvanas évek elején a Jad Vasemnél néhányan azt gondolták, hogy maximum pár száz személyről lehet szó, és arra számítottak, hogy két éven belül megjelennek a listák és a történetek, a 21. század elején, amikor 2002-ben Martin Gilbert a könyvét írta, az összes ország viszonylatában a megmentők száma már jóval 19 ezer felett járt;¹⁰ a 2014-es adatok szerint pedig (amelyeket minden év januárjában aktualizálnak) több mint 25 ezer oklevél került kiosztásra, és ez az adat évente kb. 400-500 esettel nő. Közel negyven évvel a program megalapítása óta a Jad Vasem enciklopédiákat kezdett összeállítani az Igazakról országonként, Franciaországgal és Lengyelországgal kezdve a sort.¹¹ Tavaly, 2013-ban, a program 50. évfordulója alkalmából fizikai és online kiállítást hoztak létre a kifejező *„Az atyámfia őrizője vagyok”* címmel.¹²

9 Lásd: <http://www.yadvashem.org/yv/en/righteous/statistics.asp#explanation> (megtekintve: 2014. október 30.). Számos egyéb tényező is visszatartotta a megmentőket attól, hogy fenntartsák a kapcsolatot a túlélőkkel, vagy attól, hogy felszólaljanak. Szintén főként a szovjet blokkban élőkre volt ez igaz.

10 Gilbert, *The Righteous*, XVI.

11 Israel Gutman és Lucien Lazare, szerk. *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations: France* (A Világ Igazainak enciklopédiája: Franciaország; Jeruzsálem: Jad Vasem, 2003); Israel Gutman, Sara Bender, és Shmuel Krakowski, szerk. *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations: Poland* (A Világ Igazainak enciklopédiája: Lengyelország; Jeruzsálem: Jad Vasem, 2004). Belgiumról, Hollandiáról, Olaszországról, Németországról és Ausztriáról is jelentek meg kötetek.

A magyar Igazak

2008 januárjában megemlékezést tartottak Budapesten. A Holokauszt Emlékközpontban gyűltek össze a magyar kormány, az egyházak, a zsidó közösség, a helyi cionista ifjúsági mozgalmak, a Jad Vasem és, ami leginkább jelentőséggel bír, a megmentettek és a megmentők családjainak a képviselői. E sokszínű csoport különböző helyekről és háttérből gyűlt össze, hogy tisztelegjen a soá hatmillió áldozata, de mindenekfelett huszonnégy Világ Igaza előtt. A hőskről való megemlékezés ily módon elősegítheti a vallási ökumenizmust, a holokauszt áldozatairól való megemlékezést, valamint a túlélők és a társadalom számára az Igazak felé történő tiszteletadást is.

Minden igazra emlékeznünk kell, nemcsak egy adott ország, vagy egy adott vallás, vagy egy etnikum igazaira. Mindazonáltal, amikor ebben az évben ezt a területet kutatjuk, fel kell tennünk a kérdést: miért annyira fontos Magyarország esete?

Először is, amint tudjuk, az 1944-es hatalomváltás idején (amikor Magyarország már nem volt a harmadik birodalom szövetségese, hanem német megszállás és nyilas uralom alatt állt) a megszállt országokban (különösen Közép- és Kelet-Európában, ahol a legtöbb zsidó élt a háború előtt, és ahol népességük meghaladta a szokásos 1-2%-ot) zsidók és nem zsidók egyaránt tudták, mi történik a deportált zsidókkal; tudták, hogy a sorsuk halál volt. Másodsorban pedig soha nem deportáltak még ennyi embert ennyire látványosan és gyorsan, mint a holokauszt idején. Ebben Adolf Eichmann személyesen, a nyilaskeresztesek pedig közvetlenül is részt vettek.

Harmadsorban pedig, részben Magyarország kezdeti semlegessége miatt, több ország nagykövetsége viszonylag normálisan működött Budapesten a háború egy hosszabb szakasza alatt. Nekik is voltak információik, hivatalos és nem hivatalos csatornákból egyaránt. Volt lehetőségük arra, hogy megismételjék Chiune

12 Lásd: *„Az atyámfia őrizője vagyok: 50 éve emlékezünk a Világ Igazaira,”* <http://yadvashem.org.il/yv/en/exhibitions/righteous/index.asp> (megtekintve: 2014. október 30.).

Sugihara litvániai japán konzul és Aristides de Sousa Mendes franciaországi portugál konzul 1940-es vízummentő akcióit, sőt akár ki is szélesíthették az ilyen vállalkozásokat. Ebben az időben különböző országok nagykövetei és konzuljai – beleértve a Svédországot képviselő Raoul Wallenberget, a Lengyelországot képviselő Henryk Sławikot és a Spanyolországot képviselő Angel Sans Brizt – vállalták, hogy megmentik több ezer európai zsidó életét. A diplomaták által megtett lépések is bizonyítják, hogy ha a kormány nem is érintett, az ország nincs is megszállva és a felettesek meg is tiltják, akkor is ott van a beavatkozás felelőssége és lehetősége. Mindig számos – közvetlen és közvetett – mód van arra, hogy az emberiség egyes képviselői segítsenek a szükségben lévő társaikon.

Az igazakról való megemlékezés lassanként előtérbe kerül, de könnyen elkerüli a figyelmünket. Amikor júniusban egy budapesti konferencián vettem részt, naponta elsétáltam egy Raoul Wallenberg emléktábla mellett. A mai brit nagykövetségnél, szemmagasság felett látható a viszonylag kicsi, meglehetősen sötét emléktábla, egy olyan épületen, amelyben ő és kollégái végrehajtották polgári engedetlenségi akcióikat 1944-ben. Tetteik igazi felismerése és elismerése még hiányzik. Sőt, épp a 70. évforduló évében történt meg, hogy egy diák homályosan annyira emlékezett csak, hogy valami „Wallenberg” csinált valamit Magyarországon. Az amerikai Holokauszt Emlékmúzeum címe „Wallenberg tér 1”, de a fiatal (és idős) látogatók csak jönnek-mennek, és nem veszik észre a kapcsolatot a múzeum tartalmának üzenete és azon személy között, akiről az utcát elnevezték.

A megmentettek a megmentőkről

A túlélők számára többféle módon érkezett a szabadulás: nem mindegyik volt közvetlen és megfogható. Ilyen nyomás alatt még a legkisebb emberi gesztus is rendkívüli cselekedetnek számíthatott az üldözött zsidók szempontjából. Amint azt Primo Levi is elismerte: „Nem is annyira az anyagi segítség számított, hanem az, hogy a [megmentő a] jelenlétével folyamatosan arra emlékeztetett... hogy lé-

tezik még a miénken kívül egy igazságos világ, valami vagy valaki, aki még tiszta és ép... amiért még érdemes túlélni.”¹³ Abraham Foxman, akit gyermekként mentettek meg, arra a következtetésre jutott, hogy a megmentő jelenléte bizonyította, hogy a jóság, szeretet és könyörületesség igenis létezett, „még a holokauszt poklában is”.¹⁴ Bizonyos értelemben abban az időben az emberi értékek pusztá demónstrálása is egyfajta pszichológiai támaszt adott, ami gyakran a legtöbbet jelentette a túlélés szempontjából.

De miért nem beszéltek a megmentettek a megmentőikről olyan hosszú időn keresztül? A Jad Vasem weboldalán ez áll:

„A kapcsolatot néha megszakították az átélt traumás élmények után. Más esetekben a kapcsolat a politikai körülmények, a bevándorlás és amiatt szakadt meg, hogy a túlélők el akarták felejteni a szörnyű múltat és az életük újjáépítésére akartak koncentrálni; illetve néhány esetben azért, mert a megmentők féltek, hogy antiszemita szomszédok megtudják, hogy zsidókat rejtegettek. Évtizedekkel később néhány család úgy döntött, hogy felújítja a kapcsolatot, és a Jad Vasemhez fordult. A könnyes találkozások jól demonstrálják a családok, sőt a második, harmadik vagy akár a negyedik generációk között – a távolság, a háttérbeli különbségek és a nyelvi akadályok ellenére – kialakult köteléket.”¹⁵

A háborús tapasztalat traumatikus volt mind az igazak, mind a szakadék széléről visszahúzott személyek számára. Az emigráció, a totalitárius politikai rendszerek, a teljes újrakezdés szükségessége és néhány egyéb tényező a megmentő és a túlélő közötti kapcsolat ellen dolgozott.

Sőt, e kapcsolatok tovább feszültek pusztán amiatt is, hogy ennyire lekötelezettnek lenni valaki felé önmagában véve megalázó. Ilyen helyzetbe kerülni, amikor ennyire nagy szükség van a segítségnyújtás iránti mély elköte-

13 Primo Levi, *If This is a Man* (Ember ez?) (New York: The Orion Press, 1959).

14 Ahogyan Gilbert idézte *The Righteous* mottójában, XII.

15 Lásd: <http://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous/milestone10.asp>.

lezettségre, amikor hosszabb időn keresztül egy másik emberi lényre kell támaszkodni az élelem- és vízellátás, a ruházkodás és szállás, a gyógyszerellátás és a napi ürüléktakarítás terén – ez mind-mind legjobb esetben is megalázó, legrosszabb esetben pedig degradáló és lealacsonyító. Az ajándékot el kell ismerni és, amennyiben lehetséges, viszonzni kell. De mi jelenthet elegendő elismerést? Minden bizonnyal az ajándékot nem lehet megfelelően viszonzni egy olyan ember esetében, aki az élet ajándékát adta egy másiknak.

Nem meglepő, hogy épp Samuel Oliner és Nechama Tec kezdte el kutatni és feltárni az altruizmust – mindketten az Igazak tanulmányozására szakosodtak, mert ők maguk is a megmentettek közé tartoznak. Igaz, hogy viszszatekintve, azok, akik segítettek, kiemelkednek (közeli kötődést éreztek mások felé, de megvolt bennük az egyéniség, egyediség és magabiztosság érzése is), ám ők is (az elkövetőkhöz és a passzív szemlélőkhöz hasonlóan), különféle háttérből jöttek és meglehetősen „hétköznapiak” voltak.

Szó szerint „akárik” voltak, csakúgy, mint az elkövetők, de mégis merőben más döntéseket hoztak. Amint az várható, ellenálló partizánok, egészségügyi dolgozók, vallási rendek tagjai voltak, de voltak köztük muszlimok csakúgy, mint ateisták, gyerekek és idősek, nők és férfiak, szobalányok, cirkusztulajdonosok és állatkert-igazgatók. Amint a Jad Vasem oldala megjegyzi: „Hétköznapi emberek voltak, és pontosan az emberségük az, ami megérint bennünket, és aminek modellként kell szolgálnia.”¹⁶ Ami rendkívüli volt bennük, az az a tulajdonság, amelyről az egyik megmentett gyermek nagyanyja beszélt a háború kitörésekor: „Inkább gondolj arra, milyen szerencsés vagy. Csak tisztességes emberek között keress barátot.”¹⁷ Joanna Olczak-Ronikier visszamenőleg így kommentálta az eseményeket: „[A nagyanyám] még nem tudta, hogy ennek az egyszerű, régimódi szónak, hogy „tisztesség” rövidesen megváltozik a jelentése, és a hősi-

ességet fogja jelölni.”¹⁸

„Isten beavatkozásának tartom, hogy egy ilyen ember a megfelelő helyen volt a megfelelő időben” – írta negyed évszázaddal később Moise Elias a Jad Vasemnek. Elias a feleségével együtt azon szerencsések között volt Franciaországban, akik találkozhattak 1940-ben „Bordeaux angyalával”, ahogyan Aristides de Sousa Mendest nevezték. Az a 10 000 férfi, nő és gyermek, akit a becslések szerint megmentett, olyan zsidó volt, akik német munka- vagy haláltáborokban végezték volna.¹⁹

Abonyi Zsuzsanna családja annak a dadának köszönhetően maradt sértetlen, aki a háború előtt dolgozott az otthonukban: „A megmentésünk iránti vágytól hajtva Erzszi dacolt a németekkel. Megmentett bennünket a haláltól, megmentette a fivéremet és engem az árvaságtól, és a szüleimet a legborzalmasabb kintól, amit ember átélhet, vagyis a gyermekeik elvesztésétől. Az ő ereje és hősiessége adott nekünk életet; lehetővé tette, hogy felnőjünk, és végső soron magunk is gyermekeket neveljünk.”²⁰

Két fővárosi orvostanhallgató, Clara Ambrus és Alexander Szirmai, elindultak, hogy megmentésük egy magyar zsidó barátjukat, és végül 20 embert rejtettek el egy gyárépületben és egy egyetemi szövettan laboratóriumban. Nemcsak ételt, hanem hamis papírokat és igazolványokat is szereztek.

Sok megmentett még a megemlékezés-hullámok és a 20. század vége előtt felszólalt a megmentője érdekében. De a kapcsolatfelvétel és a hála új módon történő – még az elhalálozás előtti – kifejezése iránti vágy az új beszámolók áradatához vezetett a 21. században. „Nagyon sajnáljuk, hogy mostanáig nem tettünk lépéseket azért, hogy tisztelettel adózunk e jó, egyszerű és nemes asszony előtt. [...] Tudván, hogy az akkori humánus fellépést Izrael állama megjutalmazza, ez megnyugvást és leckét is ad számunkra, ennek az ország-

16 Lásd: <http://www.yadvashem.org/yv/en/righteous/about.asp> (megtekintve: 2014. október 30.).

17 Joanna Olczak-Ronikier, *In the Garden of Memory: A Family Memoir* (Az emlékek kertjében: családi memoár, London: Phoenix, 2005), p. 264.

18 Olczak-Ronikier, *In the Garden of Memory*, p. 264.

19 Lásd: <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/biography/Mendes.html> (megtekintve: 2014. október 30.).

20 Lásd: <http://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous/stories/fajo.asp> (megtekintve: 2014. október 30.).

nak a polgáraiként.”²¹ Így írt két túlélő, amikor megmentőjük, Ida Brunelli elismerését kérték a Jad Vasemtől.

A történetek és következményeik sokrétűek. Közel tíz évvel ezelőtt egy egykori gyermek túlélő, aki már nem emlékezett annak a holland családnak a nevére, akik elbújtatták és segítették, a Jad Vasemhez fordult segítségért. Amikor megtalálta a Holthaus családot, Arnold Van Der Horst végre folyamatában össze tudta rakni az önéletrajzát. Élettörténete végül teljessé lett, amikor találkozott azzal a négy gyermekkel, akikkel együtt nevelkedett közel három évig.²²

Az elkülönülés fájdalma olykor elviselhetetlen lehetett mind a megmentő, mind a megmentett számára; és ez különösen igaz volt a megmentett gyermekekre. Az egyik túlélő számára túlságosan fájdalmas volt annak a traumának a kezelése, hogy először az anyja és az apja a keresztény dadájánál hagyta (amit a gyermek a szülők általi elhagyásnak fogott fel), majd egy idegen attól a nőtől is elszakította, aki a háború alatt gondoskodott róla. Csak később mesélte el történetét a fiának, aki bölcsen leírta a beszámolót és egy példányt elküldött belőle a Jad Vasemnek. Shmuel Eliraz emlékezett a megmentője nevére, de nem tudta felidézni a falu nevét. A Jad Vasem itt is megtalálta a hiányzó puzzle darabot egy egyéni biográfiában. Maria Walewska 1966-ban meghalt, de a sírját egy olyan család tagjai is látogatják, akik azért élnek még ma is, mert ő megmentette őket. Diane Armstrong, egy túlélő, aki a szüleivel mindenki szeme láttára „bujkált” hamis papírokkal, így írja le a találkozást azzal a római katolikus pappal, aki kulcsszerepet játszott a védelmezésükben:

„A viszontlátás; az, hogy éreztem a belőle áradó könyörületességet; az, hogy hallottam, amint a lengyel nevémet használja, amelyen a szüleim szólítottak annak idején, olyan mélyen alvó érzéseket szabadított fel bennem, amelyekről nem is tudtam, hogy léteznek. Az összes szorongás, fe-

21 Lásd: <http://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous/milestone08.asp> (megtekintve: 2014. október 30.).

22 Lásd: <http://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous/milestone08.asp> (megtekintve: 2014. október 30.).

szültség és bánat, amit a gyermek énem lenyelt és csendben elszenvedett ötven éven át, feltört abban a pillanatban. [...] Soha nem gondoltam, hogy ilyen csodálatos dolog megtörténhet, vagy hogy a vele való találkozás ilyen katartikus lesz.”²³

A megmentők és a megmentettek közötti kapcsolat gyakran tartós és nagyon szoros, „amelyet a megmentő és a megmentett családok következő generációi is fenntartanak.”²⁴ Dobo Ita Dreznert a megszállt Lengyelországban mentették meg, de miután kivándorolt Amerikába, elvesztette a kapcsolatot a háborús családjával:

Sok év után visszatért, hogy találkozzon megmentőivel. Gyermekeivel, Helennel és Daviddal, valamint 16 éves unokájával, Hannah-val érkezett. A segítő család tagjai közül csak Eustachiusz Gąsiorowski él még mindig Nunában, aki kisfiú volt még a háború idején. [...] Diana és Eustachiusz kisgyermekként együtt etették a teheneket és a csirkéket. [...] Diane unokája, Hannah így szólt: „Megmentetted a nagyanyám életét. Hála neked, így tudott megszületni az anyukám. Én is neked köszönhetem az életem.”²⁵

Ahogy a Világ Igazának unokája örömtelien megjegyezte: „Az én családom sajnós nagyon kicsi... De a zsidó családuknak (mert őket is a család részének tekintjük) eljött hozzánk gyerekektől, unokástól, sőt dédunokástól! Milyen csodálatos tiszteletadás a nagyanyám felé!”²⁶

Két ilyen család, akiket már több mint tíz éve ismerek, egy lengyel keresztény család és egy izraeli zsidó család, teljes mértékben ki tudta használni a Vasfüggöny leomlását. Shlomo és családja évente egyszer vagy kétszer eljön Krakkóba, és ugyanabban a lakásban alsznak, ahol az édesanyjuk és a nagyanyjuk rejtőzött a háború idején. Amint az egyik könyv-

23 Diane Armstrong, *Mosaic: A Chronicle of Five Generations* (Mozaik: öt generáció krónikája, Sydney: Random House Australia, 1998), pp. 573-574.

24 Lásd: <http://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous/milestone10.asp> (megtekintve: 2014. október 30.).

25 Lásd: <http://www.shtetl.org.pl/en/article/nasielsk/19,news/> (megtekintve: 2014. október 30.).

26 Lásd: <http://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous/milestone10.asp> (megtekintve: 2014. október 30.).

szerező, Irena Sendler megjegyezte: „Az ember nem futhat el önmagától – és ez az, amiért visszatérnek mindenhol arra a helyre, amit soha nem felejtenek el. Egyszerre félnek ettől a visszatéréstől, és egyben vágnak is rá.”²⁷ „Egy példa nélküli büntett áldozatai nem csak azokra emlékeznek, akik elpusztultak, hanem az elkövetők, kollaboránsok és néma szemtanúk nemzetéből azokra is, akik megvédték a zsidókat a haláltól és a deportálástól.”²⁸

Befejezésül

Bár a túlélők beszámolóit azonnal összegyűjtötték (néhányat még a háború hivatalos befejeződése előtt), az Igazak története valahogy elsikkadtak. Az áldozatoknak a traumától való szabadulásra volt szükségük; a megmentők pedig úgy gondolták, tetteik annyira hétköznapiak, hogy nem is kell beszélni róluk. Mi több, mindenki tudja, hogy csak a rossz hír médiaképes, a jó hír, viszont nem hír. Így tehát az elbeszélhetetlen gonoszt megörökítették, de a hihetetlen kedvességet nem.

Tisztázásképpen: a holokauszt ezen tudományágának mélyebb kutatásával célunk nem a nyílt gonoszság ellensúlyozása vagy akár a semlegesség és közöny burkolt sugalmazása. E kutatás és ismeretanyag célja nem a vádak vagy a felelősség tompítása olyan büntettek esetén, amelyeket bizonyosan nem zsidók (és nem csak a német és az osztrák nemzetiségűek) követtek el az egyes országokban a zsidó népeesség ellen. Ezeket a büntetteket már tanulmányozták, a társadalmak nyíltan megvitatták saját bűnrészességüket és csak a marginális populisták próbálják tagadni őket (bár néha rövid időre hatalomra kerülnek). Itt meg kell jegyeznünk, hogy nem maguk az Igazak, hanem bizonyos történészek, politikusok és sovinszták növelik a nemzeti igazak számát, ők színezik ki a hősiességet, és ők emelik a megmentettek számát is. A nemzetközi diskurzusban az Igazakat időnként a védekező retorikában használják fel (ki), amikor egy nemzet szemére vetik azokat a büntetteket, amelyeket saját honfitársaik ellen követtek el. Sőt, „valós veszélye áll fenn annak, hogy

ha szó nélkül hagyják, a megmentés mítosza saját életet kezd élni, veszélyeztetve a holokauszt történelmi adatainak hitelességét.”²⁹ Ezenkívül, az ilyen manipuláció kicsinyíti az Igazak merészségét és bátorságát.

Ám, végső soron, az emberi jogokat nem az ügynökségek és a kormányok, hanem más emberi lények tudják csak garantálni. Meghazudtolva azokat a várakozásokat, hogy a nemzetközi és vallásos intézmények majd közbelépnek, a Világ Igazai arra emlékeztetnek bennünket, hogy egy számszerűleg jelentéktelen néptömeg aránytalanul jelentős erővel bírhat. Néha ez csupán egy ember erejében nyilvánul meg, aki nem tiszteleg a nagygyűlésen. Néha ez csak egy kis alulról szerveződött gyülekezés, amely a téren tiltakozik. Néha ez csak egy család vagy egy partizánalakulat, amely megmenti a közvetlen életveszélyben lévőket.

Függetlenül attól, hogy az Igazak féltek-e a színre lépéstől vagy sem, vagy hogy az emlékezés túlságosan fájdalmas volt-e a megmentő és/vagy a megmentett számára, és tekintet nélkül arra, hogy miért nem tanultunk eddig ebből a leckéből, nincs mentségünk arra, hogy miért ne okuljunk belőle most. Egyrésztől, amint a varsói gettóharcos, Simcha Rotem állította: „Hálával tartozunk ezeknek az embereknek; vétkeztünk azzal, hogy nem cselekedtünk korábban.”³⁰ Másrésztől viszont a cél az, hogy a következő generációk – a túlélők és az Igazak leszármazottai – számára követendő szerepmodelleket mutassunk, akiknek személyes élettörténete az emberiségbe vetett hitet és az erkölcsiségben lévő erőt szemlélteti. „Az Igazak program a zsidó emberek életigenlésének, a túlélők szívósságának és az emberiségbe vetett hitének a kifejeződése.”³¹ Az ilyen társadalmi bizalom azt az optimizmust tükrözi, amely a proaktív polgári felelősséget és a polgárok viselkedését erősíti. Ez Közép- és Kelet-Európában a legfontosabb, ahol a társadalmak még most is a fél évszázados totalitarizmusból lábadoznak.

29 Randolph L. Braham, „The Holocaust in Hungary: Rescue Operations in Hungary: Myths and Realities,” *Yad Vashem Studies*, volume 32 (A holokauszt Magyarországon: Mentőakciók Magyarországon: mítosz és valóság, Jad Vasem tanulmányok, 32. kötet), p. 57.

30 Lásd: <http://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous/milestone06.asp> (megtekintve: 2014. október 30.).

31 Lásd: <http://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous/> (megtekintve: 2014. október 30.).

27 Anna Mieszkowska, *Dzieci Ireny Sendlerowej* (Varsó: Wydawnictwo MUZA, 2009), p. 227.

28 Lásd: <http://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous/> (megtekintve: 2014. október 30.).

Az Igazakat pontosan azért kell tanulmányozni, mivel egyszerűen emberek voltak. Néhányan azonnal felismerték a zsidók és nem zsidók helyzete közötti különbséget, és már az elejétől kezdve beavatkoztak.³² Másokat ugyanakkor kezdetben hátráltatta az a tény, hogy a veszély csak lassacskán nőtt, de végül felismerték, hogy van egy határ, amit már nem tudnak átlépni. Néha ez csupán a másodperc töredéke alatt meghozott döntést jelentette, amikor gyorsan berántottak valakit egy kapualjba, vagy azt, hogy néhány napra menedéket biztosítottak valakinek, amíg nem akadt biztonságosabb megoldás. Néha egy egész család (nők és gyermekek egyaránt) összeült, hogy gondosan fontolóra vegye, vajon mindenki egyetért-e ezzel a próbával. Nem szükséges emlegetni azokat a mindenütt látható posztereket, amelyek az ilyen segítségnyújtás következményeire és a nyilvános kivégzésekre figyelmeztettek, amelyek célja a potenciális megmentők elriasztása volt. A feljelentés veszélye is Damoklész kardjaként lógott a levegőben. Látjuk, hogy mind a megmentett, mind a megmentő meglehetősen hétköznapi emberek voltak.

A megmentők kivételek voltak, de ez a néhány eset is azt illusztrálja, hogy a választás szabadsága mindig fennáll, még a legborzalmasabb helyzetekben is. Hugo Gryn rabbi, a soá egyik túlélője megállapította: „A gonosz valóságos. Csakúgy a jó is. Választani kell. És minket nem annyira választóként választottak ki. Az élet szent. Minden élet. Az enyém és a tiéd. És mindazoké, akik előttünk éltek, és azoké is, akik utánunk fognak.”³³ Azzal, hogy tanítunk a Világ Igazairól, azt mutatjuk meg embertársainknak, hogyan építsék, erősítsék és őrizzék meg az erkölcsi tartásukat azáltal, hogy használják is azt. Azzal, hogy pontosan arra világítunk rá, mit és hogyan tettek az Igazak, azt szemléltetjük, hogy a lehetetlen lehetséges.³⁴

32 A II. világháború során mind azok, akik dacoltak a halálos ítélettel (a későbbi a túlélők), mind azok, akik dacoltak azzal a paranccsal, miszerint nem szabad elősegíteni a kollektív halálos ítélet végrehajtásának megfiúsulását (a későbbi Igazak) egyaránt halálos veszedelemben voltak; a különbség a veszély mértékében és közvetlenségében volt.

33 Hugo Gryn (Naomi Grynnel közösen), *Chasing Shadows* (Árnyékok nyomában, London: Penguin Books, 2001).

34 A témával kapcsolatos tantervre vonatkozó példaként lásd: „Lesson 2.2.1 Rescuers”, *Religion and Ethics – Good and Evil: The Human Spirit in Times of Chaos* „2.2.1. lecke: Meg-

A viszonylag jó időkben tapasztalt, látszólag kis hőstettek, a becsületesség és a tisztesség folytatódik olyan időkben és helyeken is, amelyek az alapvető emberi jogok érvényesítése halálhoz vezethet.

Most Budapesten vagyunk és közel három generációra tekintünk vissza. Elköteleztük magunkat, hogy megemlékezünk az olyan, Jad Vasem által elismert magyarokról, mint Irsay Imre és családja, Bánkúti Ferenc és Teréz, Olt Mária és Antall József.³⁵ Megemlékezünk azokról a magyar katonatiszterokról és katonákról, arról az orosz tanárról, azokról a romákról, valamint azokról a katolikus, evangélikus és református egyházi aktivistákról, akiknek hosszabb-rövidebb ideig tartó segítségnyújtásáról Martin Gilbert írt.³⁶ Tisztelgünk Wallenberg és a többi diplomata előtt, akik nem voltak magyarok, de akiknek története hozzátartozik ehhez az országhoz, mert mindenekfelett magyar zsidókat mentettek.

Talán nem jelentett olyan nyílt halálos ítéletet, mint a megszállt Lengyelországban, de minden bizonnyal veszélyes vállalkozás volt a zsidók mentése. A veszély néha a német hatóságoktól jött, más esetekben pedig magyaroktól. Ha jobban megnézzük Közép- és Kelet-Európát, ugyanazok a állampolgárok, akik együttműködtek az egyik totalitárius rendszerrel, nagyon gyakran kollaboráltak a következővel is. Ezzel szemben azok, akik harcoltak a háború idején a totalitarizmus ellen, általában szembeálltak a későbbivel is.

Az Igazakról e jelenség egészét figyelembe vevő, újfajta és szélesebb körű megemlékezés van kibontakozóban. 2012-ben az Európai Parlament március 6.-át az Igazakról való megemlékezés európai napjának nyilvánította.³⁷ Emellett Igazak Kertjét is nyitottak a világ több városában, minden olyan ember tiszteletére, akik gerincesen viselkedtek. 2003-ban, Milánóban nyílt az első, ami (többek között) Hrant

mentők”, Vallás és etika – Jó és gonosz: Az emberi szellem a káosz idején, Brisbane Catholic Education, megtekintve: 2014. október 1., <http://extranetportal.bne.catholic.edu.au/re/REC/ReligionEthics/goodandevil/Documents/Section%20Two%20Good%20and%20Evil%20Holocaust%20checked%20and%20edited.pdf> (Megtekintve: 2014. október 30.)

35 Lásd: <http://www.yadvashem.org/yv/en/righteous/stories/hungary.asp> (megtekintve: 2014. október 30.).

36 Gilbert, *The Righteous*, pp. 381–386.

37 A dátum Moshe Bejski 2007-es haláláról való megemlékezés, aki sokáig a Jad Vasem bizottságának volt az elnöke, és maga is Schindler-listás túlélő volt.

Dinknek állít emléket, aki a törökök és örmények közötti párbeszédet és megbékélést segítette elő, valamint Kaled Abdul Wahabnak, aki muszlimként zsidókat mentett Tunéziában az ország megszállása idején, és Vaszilij Grossmannek, aki a Szovjetunióban elítélte mind a náci, mind a kommunista büntetteit. 2014 júniusában ilyen nyilvános parkot nyitottak meg Varsóban, ahol az emléktáblákon szerepel Marek Edelman, egy lengyel zsidó neve, aki harcolt az 1943-as varsói gettófelkelésben, majd az 1944-es varsói felkelésben, hogy aztán 1945 után folytassa harcát a kommunista rezsim ellen. A park megemlékezik egy közelmúltbeli „lgazról”, a meggyilkolt Anna Politkovszkajáról is. Egy ilyen kerten át vezető séta, ami különböző időben és térben meghozott, hasonló erkölcsi választásokat szemléltet, nagyon jó oktató hatással bír. Az ilyen dilemmák nem végződnek a soával; naponta születnek hasonló döntések közel s távol az emberiség és az alapvető emberi jogok érvényesítése érdekében.

Nem csak a halálos veszedelem idején vágyunk arra, hogy többet tehesünk a puszta köszönetmondásnál azok felé, akik nyomorúságban lévő embertársaik felé emberséget tanúsítottak. Szükségünk van arra, hogy beazonosítsuk, felismerjük, megismerjük azokat a személyeket, akik segítettek és támogattak bennünket bármilyen ínség idején, és főként, hogy meg is emlékezzünk róluk. Még több ok arra, hogy beazonosítsuk és felismerjük azokat, akik nemcsak másokra, hanem magukra nézve is életveszélyes körülmények között segítettek.

A második világháború befejeződésének 70. évfordulójához közeledve lassan elérkezünk a 21. század második évtizedéhez is, és Közép- és Kelet-Európában, amelynek vérmezőin a soá gyilkosságok nagy részét elkövették, egyben negyedévszázados demokráciát is ünneplünk. És a világ ezen régiójának szemszögéből szólva, a soá és a Világ lgazainak tanulmányozása révén a korábbi fogoly társadalmak civil társadalmakká alakulnak. A bemutatott példák ily módon a társadalmi tőkét és bizalmat, és az egy ember erejébe vetett tántoríthatatlan meggyőződést erősítik.

Csász László: Az embermentés feltételrendszere Magyarországon 1944-ben

A konferencia előadás tartalmi összefoglalója

A német megszállással és a népirtással szembeni ellenállás általános feltételei 1944-ben Magyarországon európai összehasonlításban rendkívül kedvezőtlenek voltak. Az előadás ezt a feltételrendszert mutatta be. Első részében sorra vette a helyzetet alakító legfontosabb tényezőket, majd bemutatott néhány jellemző esetet, elsősorban a magyar civil embermentőkre, illetve kevésbé ismert személyekre fókuszálva.

1. A szervezett ellenállás hiánya

A Németországhoz fűződő ellentmondásos viszony ellenére Magyarországon mindvégig fennmaradt egy tradicionális németbarát attitűd. A „trójai módszerrel” megvalósult hatalomváltás miatt az átlagember 1944. március 19-ét nem élte meg traumaként. A tisztikar és a középosztály egy része számára az invázió megaláztatást jelentett, de a német dominancia miatti aggodalmat szinte minden esetben részben vagy teljesen felülírta a szovjet befolyástól való (jogos) rettegés. Sikeresen működött a propagandagépezet is. Kevesen kérdőjelezték meg azt az értelmezést, amely szerint a keleti fronton a keresztény civilizációt védelmezik a keleti barbarizmussal szemben és a háború a magyarság létéről szóló élethalálharc. Ez a felfogás döntően meghatározta az ellenállás lehetőségeit és támogatta a nácibarátot propagandát.

2. A magyar antiszemitizmus hagyományai

A német megszállás a magyarországi holokauszt szükséges, de nem elégséges feltétele volt. A szerves fejlődésű, a náci példától független magyar fajvédő, antiszemita ideológia azonos súlyú tényező volt. Jellemző adat, hogy az 1939-es választáson a választók kevesebb mint egytizede támogatta nem antiszemita

pártokat. A kirekesztő vélemények dominánsan voltak jelen a közéletben már jóval a nácik németországi hatalomátvétele előtt. 1919-ben például az Ébredő Magyarok pesti tömeggyűlése már a zsidókérdés európai szintű, radikális megoldását követelte. 1944-re a társadalom túlnyomó része már nem tekintette a zsidókat a nemzet részének.

3. A negyedszázados zsidóellenes politika és a propaganda hatásai

Az átlagemberek hozzáállását sajátos rutinizálódás jellemezte: egyre többen tekintették természetesnek, hogy a gyarapodás legkézenfekvőbb útja zsidó polgártársaik vagyonának, pozíciójának megszerzése. A propaganda a jogos tulajdon visszaperléseként kommunikálta egy kisebbség kisemmizését, ezzel is eliminálva a résztvevők erkölcsi fenntartásait. Családok százezrei számára vált a társadalmi felemelkedés bevált útjává a kérvény, a petíció és a feljelentés. A hatóságok képviselői is úgy értelmezték a történeteket, hogy a korábbi zsidóellenes politika folytatódik, csak más eszközökkel. Bibó István szavaival a törvényes rend folyamatosságába vetett hit és évtizedes politikai félreneveltségük miatt még a magyar társadalom politikailag passzív, mérsékelt tömegei is hajlamosak voltak a zsidók elleni törvénytelenéseket alapvetően a jó ügyet szolgáló akció „elfajulásának” tekinteni, és ha „sajnálták, vagy pláne segítették a zsidókat, akkor ezt ennek *ellenére*, megosztott, ingadozó lelkiismerettel tették”.³⁸

A kézi vezérlés alá került rádió és sajtó mellett egyéb kommunikációs eszközök, például filmek, plakátok és rölapok gondoskodtak a zsidógyűlölet folyamatos gerjesztéséről. Felszólították a lakosságot, hogy jelentsenek minden vagyonmentési és embermentési kísérletet,

38 Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In Hanák Péter (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*. Budapest, Gondolat, 1984. 135-294., 164. o. (kiemelés az eredetiben)

hiszen ez „a közösség minden tagjának nemzete és faja iránti kötelessége.”³⁹ A kegyetlen hajsztát helytelenítő, vagy csak nem elég lelkes polgárokat megszegényítették, büntetéssel fenyegették. Azt hirdették, hogy a háborúban a magyarság és a keresztény kultúra a létéért küzd, ezért az úgymond az ellenséggel cimboráló zsidók eltávolítása nemzeti érdek. Sokakban a segítség, a könyörület komoly lelkiismereti konfliktust keltett. Apor Vilmos győri püspök szerint „...híveink nem tudják mihez tartani magukat a hivatalos helyről jövő félrevezetések özönében. A gyóntatószékben felvetik a kérdést, szabad-e sajnálni azokat a szegény, megkínzott zsidókat”.⁴⁰

4. Az egyházak és az értelmiség felelőssége

A zsidóellenes politika számára erkölcsi autoritást biztosított az egyházak és az értelmiség jelentős részének támogatása. Bár az emberi alapjogokat megsértő zsidóüldözést az egyházi vezetők az értelmiségi elit tagjai többségükben elleneztek, a támogatás nyilvános és egyértelmű megvonására sohasem került sor. Az értelmiség ideológiai iránymutatása hozzájárult ahhoz, hogy a zsidókérdést a társadalom mérsékeltebb felfogású része is alapvető és megoldandó nemzeti sorskérdésként kezelje.⁴¹ Jogosan vethető fel a magyar történelmi egyházak felelőssége is a zsidóellenes közbeszéd terjedése, az antiszemita törvények támogatása miatt. 1944-ben az egyházi felső vezetők a hatalom iránti lojalitásuk, saját antiszemita előítéleteik és egyéb megfontolások miatt sokáig tartózkodtak a zsidóüldözésekkel kapcsolatos nyilvános állásfoglalástól. Ragaszkodtak a hatalommal (és saját híveikkel) folytatott kommunikáció megszokott formáihoz. Demonstratív, közös fellépésükre, elsősorban a katolikusok ellenállása miatt nem került sor, bár a deportálások végnapjaiban több püspök szentbeszédeiben bátran és egyértelműen felszólalt a tömeggyilkosság ellen.

39 Jász Hírlap, 1944. június 3. 3. o.

40 Apor Vilmos levele Serédi Jusztinián hercegrímáshoz. 1944. június 17. Szenes Sándor: *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok*. Budapest: szerzői kiadás, 1986, 234. o.

41 Juhász Gyula: A barbár korhullám. A magyar szellemi élet és a zsidókérdés a második világháború előtt és alatt. In *Új Írás*, 1984. 7.sz. 68-92. o.

Ugyanakkor az egyházi hierarchia alsóbb szintjein (sokszor egyénileg és elszigetelten) jelentős embermentő erőfeszítések történtek. Számos magyar és külföldi szerzetes- és apácarend, egyházi szervezet tagjai, és más egyházi személyek rendkívüli bátorsággal és találmánnyal, sokszor életüket is kockáztatva keltek az üldözöttek védelmére, elsősorban a nyilas hatalomátvétel utáni időszakban.

5. A lakosság passzivitása

1944-ben a magyar lakosság nagy része tétlenül szemlélte zsidó honfitársai meghurcolását és deportálását. Csak egy elenyésző kisebbség szegült szembe a zsidóüldözésekkel, de hasonlóan alacsony volt azok száma is, akik tevőlegesen, a zsidók feljelentésével, bántalmazásával kivették a részüket a holokausztból. Magyarországon a gettósítás és a deportálás idején nem került sor olyan véres zsidóellenes pogromokra, mint 1939-ben és 1941-ben a megszállt lengyel és szovjet területeken. Annak fényében, hogy 1848 óta három nagyobb, történelmi krízishelyzetekhez kapcsolódó antiszemita atrocitáshullám söpört végig az országon, ez akár meglepőnek is tűnhet.⁴² A jelenségnek több oka is volt. 1938 és 1944 között a magyar lakosság hozzászólt, hogy a másodrendű állampolgárokká degradált zsidók elleni fellépés állami monopólium. 1944 legvégéig nem keletkezett hatalmi vákuum, az államhatalom stabil maradt. Ráadásul 1944 tavaszán a kollaboráns kormány a teljes vidéki zsidóság deportálásával néhány hét alatt a legradikálisabb zsidófalók legmerészebb álmait is túlteljesítette. A megelőző évtizedek pogromjainak lényeges eleme volt a rablás, 1944-ben viszont a hullarablást az állam szervezte.⁴³ Lényeges körülmény továbbá, hogy a korábbi években a keleti területeken alkalmazott módszerektől eltérően a németek sem ösztönözték a „spontán tisztogató akciókat”. Ellenkezőleg, Magyar-

42 1848-1849, 1881-1884, 1918-1922. Súlyos zsidóellenes atrocitások és tömeggyilkosságok 1938 után is történtek a Magyarországhoz visszacsatolt területeken, de ekkor a tettesek túlnyomórészt nem civilek, hanem a hadsereg és a rendvédelem tagjai voltak. A három nagy pogromhullámról lásd:

http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_maps&view=topics&Itemid=204 (letöltés: 2015. április 5.)

43 Zoltán Vági-László Csósz-Gábor Kádár, *The Holocaust in Hungary. Evolution of a Genocide*. Washington, DC, AltaMira Press-USHMM, 2013, 279-280. o.

országon taktikájuk az áldozatok megnyugtására, a „békés” végrehajtásra épült.

A jórészt közömbös közhangulat oka lehetett a háború százezernyi áldozatát gyászoló, elszegényedett és éhező lakosság fásult közönye is. 1944 áprilisától érték Magyarországot az első súlyos bombatámadások. Az angol és amerikai repülőek főleg gyárakat és vasutakat támadtak, de elpusztult sok polgári lakos is. Az ellenséges légi tevékenységgel kapcsolatos eltúlzott propaganda (például az angolszász repülőek által állítólag ledobott robbanó játékszerek története) a zsidóellenes hangulatkeltést segítette. A sajtó a zsidóságot a „légi terroristákkal” azonosította és azt próbálták elhíttetni az emberekkel, hogy a zsidók felelősek az ártatlan civilek haláláért. A szélsőjobboldali Keleti Arcvonal Bajtársi Egyesülete röpcéduláján így fenyegette a zsidókkal együtt érző polgárokat: „Gyermekeinket tucatszám tépik szét az angolok ledobált rongybabái. Tudod, hogy a háborúnak ez a lealjasítása zsidó ötlet? És mégis csillagosok társaságában látunk az utcán? Szégyeld magad és ne feledd, hogy ez az utolsó figyelmeztetésünk!”⁴⁴

Vitatott, hogy mennyit tudott egy átlagos szemtanú a zsidóellenes művelet valódi céljáról. A magyar politika irányítói már 1942-43-ban bizonyosan tisztában voltak azzal, mit jelent a náci zsidópolitikája a gyakorlatban. Az államigazgatás alsóbb régióiba és az átlagemberekhez ilyen pontos információk nem jutottak el, de a frontot megjárt férfiak beszámolóiból, és a szövetségesek rádióközleményeiből sokan értesülhettek a tömeggyilkosságokról. Ha ezeket a híreket a legtöbben nem is hitték el, az legalábbis gyanút kelthetett a szemtanúkban, hogy a zsidók – az aktív korú férfiak munkaszolgálatára miatt – munkára nagyrészt alkalmatlan tömegét utolsó személyes tárgyaitól is megfosztva, láthatólag véglegesen szállítják el az országból. Petíciók, újságcikkek elszólásai jelzik, hogy sokan tudták vagy sejtették a művelet valós konzekvenciáit: „Ezek borzalmaikat, főképp a végét mindenki tudja” írta Czapi Gyula püspök Serédi hercegprímásnak 1944. június 24-én.⁴⁵

6. Gazdasági érdekek

Bár a kormány igyekezett eloszlatni a várakozásokat, hogy mindenki azonnal részesülni fog a zsidó javakból, az nyilvánvaló volt, hogy soha vissza nem térő lehetőség nyílik a gazdagodásra. Így sokaknak még akkor is kedvezett a deportálás, ha egyébként nem kívánták az elhurcoltak halálát. Saját anyagi érdekeivel szállt szembe, aki a zsidókért szót emelt vagy tett. Sok, háború utáni magyarázat szerint a zsidó javakért a „nyilasok és lumpenelemek” tülekedtek. A valóság ezzel szemben az, hogy inkább a középosztály és az értelmiség (köztük orvosok, tisztviselők, tanárok és papok) jelkeskedtek a zsidó vagyonért indított lakossági rohamban. Az értékesebb lakásokat, vagyontárgyakat jelentős részben nem a hajléktalanná vált vagy nyomorgó csoportok, hanem a nagyobb önérvényesítési képességgel bíró középrétegek kérvényezték és kapták meg, gyakran tudatos kormányzati klientúra-építés részeként.⁴⁶

7. A zsidó ellenállás gyengesége

Az üldözöttek jelentős része szintén nem próbált meg ellenállni. A magyar zsidók értesültek a szomszédos országokban élő zsidóság sorsáról, de többségük nem adott hitelt a híreknek. Eltúlzottnak vélték azokat, illetve úgy hitték, hogy a hazájukban hasonló tömeggyilkosságokra nem kerülhet sor. Ezért kevesen próbáltak elmenekülni vagy szervezkedni. A többség, beleértve a hitközségi vezetőket, engedelmesen teljesítette a parancsokat, mert azt remélték, hogy így van a legnagyobb esély a túlélésre. Csupán egy maroknyi fiatal (főként az önálló zsidó állam létrehozásért küzdő cionista mozgalom hívei) próbálkozott aktív ellenállással, elsősorban Budapesten. Szervezett, fegyveres ellenszegülésre Magyarországon nem sok esély volt. Ezért az ellenállás más módjai, például a hivatalos papírok hamisítása, rejtőzködés, menekítés, a hatóságok megtévesztése és a megvesztegetés ke-

44 MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltára, IV. B. 1406/b. 26.607/1944.

45 Szenes 1986, 178. o.

46 A kérdés részletesebb elemzését lásd: Csosz László: Őrségváltás? Az 1944-es deportálások közvetlen gazdasági-társadalmi hatásai. in Karsai László–Molnár Judit (szerk.): Küzdelem az igazságért. Tanulmányok *Randolph L. Braham* 80. születésnapjára. Budapest, 2002, MAZSIHISZ, 75–98. o.

rültek előtérbe. Ez a tevékenység is csak nyár közepétől erősödött fel, és a vidéki zsidókon már nem segíthetett. Jelképes, hogy az egyik legismertebb embermentő, Raoul Wallenberg svéd diplomata éppen azon a napon, 1944. július 9-én érkezett Budapestre, amikor a vidéken végrehajtott tömeges deportálások befejeződtek.

8. A megszállás és a terror légköre

Lényeges faktor volt az is, hogy a megszállók és híveik hatékonyan kiiktatták a magyar ellenállás lehetséges tényezőit. A számos ország megszállása során tapasztalatokat szerzett német rendőrség – magyar kollégáival együttműködve – már a megszállás első óráiban megkezdte a célzott letartóztatásokat. Elfogtak számos magyar politikust, katona- és rendőrtisztet, akiről feltételezték, hogy szembeállhatnak velük. Több ezer zsidót is túszul ejtettek, különösen az értelmiségiek és vagyonos emberek közül. A magyar tisztikar és polgári közigazgatás a német Gestapo és a magyar Állambiztonsági Rendészet kollaboráns detektívjeinek állandó ellenőrzése alatt állt. Nem volt jelentéktelen az önkéntes besúgók, feljelentők száma sem.

9. A kampány páratlan intenzitása és időzítése miatt vidéken mindössze néhány hét állt rendelkezésre a stratégiák újragondolására, a mentés és ellenállás megszervezésére. A keresztények embermentési aktivitása a zsidó ellenálláshoz hasonlóan csak a nyilas időszakban, Budapesten vált intenzívebbé. A villámgyors hatósági fellépés miatt vidéken sem a pozitív, sem a negatív jelenségek nem változtathattak érdemben az események menetén és a katasztrofált helyzetén. A gettósítás és deportálás brutális jelenei azonban sokakat elgondolkodtattak. Míg a zsidók javait, pozícióit megcélzó politika tömeges egyetértésre számíthatott, a folyamat irányítóinak számolniuk kellett azzal, hogy a fizikai üldözés nyugtalanságot, ellenkezést válthat ki. Az áldozatokat dehumanizáló, kriminalizáló, eltávolításukat nemzeti önvédelemként beállító propaganda-kampány ellenére sokakban megdöbbenést keltettek a kínzások; a gyermekek, öregek és

beteg elhurcolása.⁴⁷ A keresztény egyházak vezetőihez nagy számban érkeztek tiltakozó beadványok. Jellemző, hogy szerzőik többsége (talán önvédelemből is) nem vitatta a zsidóellenes akció jogosságát, csupán annak módszereit kérdőjelezte meg, és szelektív módon (például a gyermekek érdekében) emelt szót.⁴⁸ A beadványokban a keresztény alapelvekre való hivatkozás mellett megjelent a várható következményekkel, felelősségre vonással kapcsolatos aggodalom is: „Ne akarjuk a zsidókra fogni, hogy Ők a bolsevizmus szálláscsinálói, de ne kergessük bele őket, hogy mind az legyen. Én félek, nem önmagam, de félttem hazámat. Félek, ha visszajönnek azok a zsidó férfiak, akik ma kint a fronton vagy fogságban ... vannak, és keresik az otthon, a szülőt, a családot, és számon kérnek tőlünk őket, mit fogunk válaszolni?”⁴⁹

Ennek a nyilas időszakban nőtt meg a jelentősége, amikor a hatóságok a nem zsidó lakosságot is terrorizálták, és a legtöbb ember belátta, hogy a háború elveszett. A fővárosban politikai üldözöttek, katonaszökevények tízezrei bujkáltak, itt tehát a zsidók üldöztetése a lakosság szenvedésének részévé válhatott. Budapesten élt a leginkább beilleszkedett zsidó közösség, az itteniek rendelkeztek a legtöbb „vegyes” szakmai, üzleti, rokoni kapcsolattal. Akadt, aki a zsidók bújtatásával már a háború utáni időkre készült, jó pontokat akart szerezni, vagyona, pozíciója átmentését szerezte volna biztosítani. Mindennek megfelelően a keresztény lakosság embermentő tetteinek száma jelentősen növekedett a nyári, vidéki helyzethez képest. A Yad Vashem által elismert, egyéni magyarországi zsidómentés mindössze 15%-a esett a vidéki deportálások

47 Egy szemtanú szerint a kegyetlenkedések általános visszatetszést keltettek, még a nyilasok körében is. Shvoy Kálmán nyugalmazott katonatiszt és politikus naplóbejegyzése, 1944. május 2. *Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata, 1918-1945*. Szerk.: Perneki Mihály. Budapest: Kossuth, 1983, 284. o.

48 Lásd például: „keresztény paksi lakosok” névtelen beadványa, 1944. június. *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez*. Tolna megye. Szerk.: Ságvári Ágnes. Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány–Holocaust Dokumentációs Központ, 1994, 37. o.

49 Ismeretlen hívó levele Shvoy Lajos székesfehérvári püspökhöz, idézi Gergely Anna: *A székesfehérvári és Fejér megyei zsidók tragédiája*. Budapest: Vince, 2003, 205.

időszakára. Az akciók zöme a nyilas hatalomátvétel után, Budapesten történt.⁵⁰ A nyilas puccs után sok ezer zsidó bujkált hamis papírokkal vagy azok nélkül a fővárosban. Ehhez legalább hasonló nagyságrendű nem zsidó támogatására volt szükség. Pedig a zsidók megsegítése ekkor már életveszéllyel járt. Addig „mindössze” internálást, börtönt kockáztatott az, aki ellenszegült a zsidóüldözésnek. A veszély aktuális mértéke persze akkoriban nehezen volt felmérhető: a „zsidóbarát” vagy a zsidókat pragmatikus (főleg anyagi) okokból segítő kisebbségre mindvégig óriási nyomás nehezedett. Nem meglepő, hogy embermentéssel nagyrészt a zsidók rokonai, barátai, szerelmei, munkatársai és lekötelezettjei próbálkoztak.

Az embermentést tehát számos tényező akadályozta Magyarországon. A lakossági közöny, a másfél évtizedes, 1944-ben tetőző antiszemita propaganda, az egyházak hallgatása, a zsidótörvények hatása, amely hozzászoktatta az állampolgárokat és a közigazgatást a zsidókkal szembeni adminisztratív fellépéshez, a szervezett ellenállás hiánya, a rendvédelmi, honvédelmi és közigazgatási apparátusokat átható zsidóellenesség és az üldözötteket támogatókat sújtó büntetőintézkedések. Ezek összességében olyan közeget eredményeztek, ahol komoly bátorság kellett ahhoz, hogy valaki, akár anyagi vagy érzelmi/morális motivációval, honfitársa segítségére siessen. Ezeknek a körülményeknek az ismeretében vizsgálhatjuk és értékelhetjük azok tetteit, akik 1944 tavaszán és nyarán mégis csak megkísérelték, hogy szembeszálljanak a barbár korszellemmel.

50 Reuveni Sári: A Világ Igazai Magyarországon. In Frojimovics Kinga-Molnár Judit (szerk.): *A Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt*. Budapest: Balassi, 2009. 11-20., 12. o.

Kovács Mónika: Embermentők, elkövetők, be nem avatkozók és a kollektív emlékezet

A holokauszt egyes szereplői – a holokauszt társadalma⁵¹ – történetének tanulmányozása arra kínál lehetőséget, hogy megértsük, hogyan váltak – és válhatnak újra – hétköznapi emberek elkövetőkké, be nem avatkozókká és embermentőkké. „A UNESCO azért tartja fontosnak a holokausztról való tanulást, hogy jobban megértsük az okait az európai népiirtásnak; valamint a nemzetközi jognak és a nemzetközi intézményeknek ezt követő átalakulását, amelynek célja további népiirtások megelőzése illetve megbüntetése; és hogy a tömeggyilkosságok más példáival való körültekintő összevetése révén megelőzzük a jövőbeni népiirtásokat és tömeggyilkosságokat,”⁵² írják a szerzők a „Miért tanítsunk a holokausztról” című kiadványában. „[A holokauszt] történetének tanulmányozása révén érzékenyebbé válunk a népiirtás veszélyének felismerésére saját világunkban, és világosabban láthatjuk az egyéni jogok és az egyetemes értékek fontosságát.”⁵³

Azokat a társadalompszichológiai funkciókat kell tehát vizsgálnunk, amelyeket a kirekesztő ideológia az adott korban betöltött vagy betöltött a többség számára. Azt feltételezzük, hogy a népiirtás okait azért érdemes elemeznünk, mert a népiirtásokat emberi döntések hozzák létre („man-made catastrophes”), tehát megelőzésük is emberi döntésektől függ. A rasszizmust és az antiszemitizmust nem a náci találta ki és nem is tűntek el a náci vereségével, a holokausztoktatás feladata mind a kirekesztő ideológiák gyökereivel, mind mai megjelenési formáikkal és funkcióikkal szembeállítani a diákokat. Tanároknak készült útmutatójokban az FRA szerzői is ezt a célt azonosítják, amikor azt írják, hogy „az Európai Unió Alapjogi Ügynök-

sége tiszteletben tartja a holokauszt tanulságait és úgy szeretné átadni ezeket a tanulságokat az emberi jogok kontextusába ágyazva a következő generációknak, hogy megtanulják az emberi jogok, a sokféleség és a kisebbségek védelmének fontosságát”⁵⁴.

A népiirtás elsődleges motivációja az ideológia

A holokauszt szereplőivel kapcsolatos elemzések legfontosabb felismerése az, hogy a népiirtás aktív résztvevőinek többsége nem patológiás személyisége révén vált elkövetővé, bár nyilván voltak szadisták és pszichopáták az elkövetők között. A kegyetlenség élvezete – más eleinte averzív viselkedésekhez hasonlóan – tanulható.⁵⁵ Az elkövetők többségének azonban – legalábbis kezdetben – nem a szadizmus volt a motivációja, hanem saját társadalmának többsége által elfogadott „magasabb cél”-lal igazolta kegyetlen viselkedését. Ahogy Robert Zajonc megfogalmazta, „egyik állat sem öl elvek alapján”⁵⁶ [ezzel szemben] „az emberi kollektív erőszakot erkölcsi elvek motiválják és igazolják”.⁵⁷ Azt kell tehát elemeznünk, hogyan és miért jönnek létre azok a sztereotípiák, előítéletek és kirekesztő ideológiák, amelyek „a rendkívüli tömegmészárlások minden esetében egy erkölcsi parancs magasabb rendű céljával ruházzák fel a cselekedeteket”.⁵⁸ Hogyan

54 FRA (2010) *Excursion to the past – teaching for the future. Handbook for teachers*. 2.old.

55 Baumeister, R. (2005) A holokauszt és a gonoszság négy gyökere. In Kovács, M. (szerk.) *Holokauszt: Történelem és emlékezet*. Hannah Arendt Egyesület – Jaffa Kiadó, 217-233. „Az emberek többségéből az első alkalommal heves ellenérzést vált ki, ha szenvedést kell okoznia másoknak”, írja Baumeister (229.old.). Ez az ellenérzés beindítja a szervezet helyreállító folyamatait, ami eufórikus állapotot okoz, és minél többet „gyakorolja” a kegyetlenkedést, az eufórikus válasz annál előbb érkezik, így a kegyetlenkedés egyre inkább örömforrássá válik.

56 Zajonc, R. B. (2005) A kollektív emberi erőszak állatalakban való ábrázolása. In Kovács, M. (szerk.) *Holokauszt: Történelem és emlékezet*. Hannah Arendt Egyesület – Jaffa Kiadó, 203-217. Az idézet a 207.oldalon található.

57 uo. 214.old.

58 uo. 214.old.

51 Lásd Heyl, M. (2001) Nevelés Auschwitzról Auschwitz után. Az oktatás változzék szociológiává. In Kovács, M. (szerk.) *Holokausztoktatás és autonómiára nevelés*. Hannah Arendt Egyesület, 43-62.

52 UNESCO (2013) *Why to teach about the Holocaust?* 3.old.

53 uo. 6.old.

váltak ezek az ideológiák egyes társadalmakban széleskörűen elfogadottá és állami politika céljává?

Az elkövetők saját magukat derék hazafinak tartották, akik számára a népirtás egy „jobb világ” – ideális társadalom - elérésének „eszköze”. Baumeister szerint a legfontosabb tanulság, ami a népirtások történetéből levonható az, hogy a cél soha nem magasabb rendű, mint az eszköz, és semmilyen cél nem szentesítheti más emberek jogainak semmibe vételét.⁵⁹ Amikor a holokausztot – és más népirtások – történetét az emberi jogok normarendszerének tükrében vizsgáljuk, világossá válik, hogy milyen fontosak lehetnek ezek a normák a hasonló katasztrófák elkerülésében. Az emberi jogok – az egyes ember életének, méltóságának, javainak - tiszteletben tartását nem írhatja ugyanis felül semmilyen partikuláris ideológia, legyen az nemzeti, vallási vagy politikai. A holokauszt történetének és tanulságainak összekapcsolása az emberi jogokról való oktatással nem csak azért evidens, mert az emberi jogok nemzetközi egyezményeinek és azok betartását szankcionáló intézmények hiányának nyilvánvalóan szerepe volt abban, hogy egyáltalán bekövetkezhetett a népirtás, hanem azért is, mert éppen a holokauszt okozta sokk volt az, amely döntő lökést adott fontos nemzetközi egyezmények és intézmények létrejöttének.⁶⁰ Sok holokausztoktatási tananyag, illetve kiállítás emeli ki ezt a kapcsolódási pontot, amikor az emberi jogokról és az emberi jogokért való tanítást nevezi meg a holokausztról való oktatás elsődleges céljaként.⁶¹

A kirekesztő ideológiák felszakítják a társadalmi integráció kötelékeit, szomszédot szomszéd ellen fordítanak, éles mesterséges határt húznak a „saját” és a „másik” csoport tagjai közé, akikre ettől kezdve nem tekintik érvényesnek a saját csoport tagjaival kapcsolatban elvárt szolidaritás normáit⁶². Az állampolgári – és az emberi – jogok elvitatása a „másik” csoportok tagjaitól fontos lépés a dehumanizálás

útján, amely akár népirtáshoz is vezethet. „A kötelességek kölcsönösségének univerzuma jelöli ki annak a társadalmi terepnek a határait, amelyen belül erkölcsi kérdések egyáltalában értelmesen feltehetőek. (...) Ha valaki láthatatlanná akarja tenni az áldozatok ember-mivoltát, akkor csupán ki kell űznie őket ebből az univerzumból”, írja Bauman.

A saját csoport túlértékelése – az úgy nevezett kollektív nárcizmus⁶³ – különösen fogékonyá tehet egyes csoportokat a külső csoportokkal szembeni ellenségességre, hiszen saját felsőbbrendűségük illúziója – például válságok és vereségek esetén – könnyen sérülhet, amit aztán a vélt rosszakaróikon próbálnak megtorolni.⁶⁴ Az ideális világ megteremtését hirdető ideológiák – legismertebb ezek közül a náciizmus és kommunizmus – nem csak azáltal váltak népirtások melegágyaivá, hogy magát az ideológiai célt minden más értékrend fölé helyezték⁶⁵, hanem azáltal is, hogy a csoport tagjai számára nárcisztikus önazonosságot is kínáltak. A náci „mesterfaj” mítosz például minden „fajtiszta” németet más nemzetek tagjai fölé helyezett, amelyeket vagy megsemmisítésre vagy leigázásra ítélt.⁶⁶

A bűnbakképzés ideológiai modellje⁶⁷ szerint a bűnbakképző ideológiák több okból is vonzóvá válnak társadalmi válságok esetén. Egyrészt mert ezek az időszakok a társadalom széles rétegeiben okoznak szisztematikus – társadalmi folyamatokból fakadó – frusztrációt és így egyszerre sok ember keres magyarázatot a válság okára és megoldást a válságból való kilábalásra. Másrészt a korábban széles körben elfogadott társadalom magyarázatok és világnézetek, valamint a politikai elitbe és a politikai rendszerbe vetett bizalom jellemzően meginog az ilyen válságok hatására, te-

63 Golec de Zavala, A. – Cichočka, A – Eidelson, R. & Jayawickreme, N. (2009) Collective Narcissism and Its Social Consequences. In *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 97. No. 6. 1074-1096. A kollektív nárcizmus definíciója: „érzelmi kötődés a saját csoport nagyszerűségébe vetett irreális hithez” (Golec de Zavala és mtsai, 2009, 1.old.)

64 Baumeister szerint magas, de labilis önértékelésű emberek reagálnak legagresszívabban, ha úgy érzik, hogy megsértették őket. És mivel túlértékelik saját magukat gyakran fordul elő velük, hogy mások nem erősítik meg vélt magasabbrendűségüket (lásd Baumeister, 2005, 225. old.)

65 Bauman, u.o.

66 Baumeister u.o.

67 Glick, P. (2005) Farkasbőrbe bújtatott áldozati báránypok. Irigykedő előítélet, ideológia és a zsidók mint bűnbakok. In Kovács, M. (szerk.) *Holokauszt: Történelem és emlékezet*. Hannah Arendt Egyesület – Jaffa Kiadó, 175-201.

59 Baumeister, u.o.

60 Moses, D.A. (2005) Holokauszt és népirtás. In Kovács, M. (szerk.) *Holokauszt: Történelem és emlékezet*. Hannah Arendt Egyesület – Jaffa Kiadó, 137-154.

61 FRA (2010), 13.old.

62 Bauman, Z. (2001) *A modernitás és a holokauszt*. Új Mandátum Kiadó, 53. Old.

hát könnyebben szereznek népszerűséget új ideológiák és új politikai szereplők, akik nem voltak részei a korábbi rendszernek. Végül, a bűnbakképző ideológiák azért is vonzóvá válhatnak, mert kielégítik a csoport megingott önértékelésének visszaállítására irányuló vágyat, egyrészt a saját csoport felértékelésével, másrészt a bűnbaknak kiszemelt csoport gyátlásával.⁶⁸

Mivel egy bűnbakképző ideológia akkor válhat csak széles körben elfogadottá, ha „hihető” magyarázattal szolgál a frusztráció okára, elsősorban olyan sikeres kisebbségi csoportok válhatnak áldozatává, amelyek – vagy legalább a csoport kisebbségének – relatív társadalmi státusa magas. Ennek oka, hogy a sikeres és kompetens csoportokról lehet elhiteni, hogy elegendő társadalmi hatóerejük van ahhoz, hogy a többségi csoportnak ártsanak. A sztereotípiák tartalom modell⁶⁹ szerint a többségi csoportok a relatív magas státusúnak tartott külső csoportok tagjait irigykedő sztereotípiákkal ruházzák fel, kompetenciájukat ugyan elismerik, de nem tartják őket szeretetre méltónak, ugyanis rosszindulatot tételeznek fel róluk. Társadalmi válságok esetén elsődlegesen⁷⁰ ezek a csoportok válhatnak bűnbakképző ideológiák célpontjává. A zsidók esetében ráadásul a bűnbakszerepnek évezredes hagyománya is van: a többségi társadalom évszázadokon keresztül a zsidókat és a boszorkányokat okolta minden olyan bajért, amelynek okát nem tudta megtalálni.⁷¹

A bűnbakképző ideológiák azért különösen veszélyesek a megcélzott kisebbségi csoportokra, mert olyan politikai program kiinduló

pontja lehet, amelyek a társadalmi frusztráció okozójaként azonosítani vélt kisebbségi csoport elleni jogfosztást és/vagy erőszakot kínálja a válság „megoldásaként”. Ha egy ilyen politikai ok-tulajdonítás és program hatalomra kerül, akkor önálló életre kel. Az elkövetők a bűnbakképző ideológiával fogják igazolni a jogfosztást és az erőszakot, a be nem avatkozók pedig saját passzivitásukat. Minél nagyobb kegyetlenségeket követnek az ideológia nevében, annál jobban szükségük lesz mind az elkövetőknek, mind a be nem avatkozóknak az ideológia igazolására, tehát nem csökkenni, hanem növekedni fog a társadalomban az ideológia melletti elköteleződés, az áldozatok hibáztatása és a további erőszak esélye.⁷²

Az embermentők motivációi

Amellett, hogy az elkövetők és be nem avatkozók attitűdjeit és motivációit elemezzük, azt a kérdést is nagyon fontos feltennünk, hogy hogyan lehetett ellenállni a népiertást igazoló ideológiáknak, mi motiválta az embermentők viselkedését? Ahogy Broder fogalmaz⁷³: „Mindzen zsidó, aki túlélte egy tábor, találkozott a maga Schindlerével, valakivel, aki a döntő pillanatban azt tette, amit kellett. (...) Magatartásukkal megcáfolták az abszolút parancskényszerrel szóló mendemondákat. Egy 'rendes', azaz 'árja' németnél egy kissé más a helyzet. Nincs rá semmilyen oka, hogy hálás legyen Schindlernek, s ha csodálja is a bátorságáért, ezt a csodálatot elfedi egy másik érzés: az afölötti szégyen, hogy nem volt több Schindler, az ebből következő kérdés, vajon miért ragaszkodtak saját szülei és nagyszülei oly hevesen ahhoz, hogy semmit sem lehetett tenni ...” A nem-áldozat csoportok minden egyes tagjának volt döntési lehetősége, a segítségnyújtás azonban gyakran – országtól függően – komoly kockázattal is járt.⁷⁴

68 Staub, E. (1998) Az erőszak társadalmi-kulturális gyökerei. In Hunyady Gy. (szerk.) *Történelmi és politikai pszichológia*. Osiris Kiadó, 90-115.

69 Fiske, S.T. – Cuddy, A.C. – Glick, P. – Xu, J. (2006) A (gyakran kevert) sztereotípiatartalom modellje: a kompetencia az észlelt státusból, a melegszívűség pedig a versengésből ered. In Hamilton, D.L. – Fiske, S.T. – Bargh, J.A. (szerk.) *A társak és a társadalom megismerése*. Osiris Könyvtár, Osiris Kiadó, 315-388.

70 Az alacsony státusú és a társadalmi forrásokon „élősködő” versenytársnak tekintett külső csoportokra irányuló megvető előítéletek is táptalajul szolgálhatnak kirekesztésnek és akár erőszaknak is, de ezeket általában nem használják összeesküvés elméletekre alapuló bűnbakképző ideológiák felépítésére, mint az irigykedő előítéleteket (lásd Glick, 2005).

71 Glick, u.o.

72 Glick, u.o.; Newman, L.S. (2005) Az elkövetők viselkedésének „szociálpszichológiai” magyarázata. Egyén és helyzet Goldhagen Hitler készséges hóhérai című könyvében. In Kovács, M. (szerk.) *Holokauszt: Történelem és emlékezet*. Hannah Arendt Egyesület – Jaffa Kiadó, 155-174.

73 Idézi Heyl (2001), 50. old.

74 Oliner, S.P. – Oliner, P.M. (2005) Mások megmentése: alkalom vagy személyiség kérdése? In Kovács, M. (szerk.) *Holokauszt: Történelem és emlékezet*. Hannah Arendt Egyesület – Jaffa Kiadó, 233-259.

„A segítségnyújtókat elsősorban az különböztette meg a be nem avatkozóktól, hogy ők nem dőltek be a náci hazugságoknak és eufemizmusoknak, hogy a propaganda mögé láttak, és hogy felismerték, körülöttük ártatlan embereket gyilkolnak”, írja Fogelman.⁷⁵ A segítségnyújtás alapja a másik ember helyzete iránti empátia volt, az embermentők nem vesztették el azt a képességüket, hogy az üldözöttekben magukhoz hasonló embereket, sőt honfitársakat lássanak, azaz nem fogadták el az üldözöttek kirekesztését a „kötelességek kölcsönösségének univerzumából”.⁷⁶ Az embermentők sokféle társadalmi és ideológiai háttérrel rendelkeztek, de közös volt bennük az üldözöttek iránti empátia és az, hogy képesek voltak megőrizni saját erkölcsi irányítójukat.

Az ismert embermentők egyik legnagyobb csoportjához azok a keresztény vallású emberek tartoztak, akiket mélyen vallásos meggyőződésük sarkalt arra, hogy segítsék az üldözötteket. Másokat baráti vagy szerelmi szálak kötöttek össze zsidó emberekkel, és ezért természetes volt számukra, hogy segítsék bajba került szeretteiket és barátaikat. Voltak olyan embermentők, akik úgy érezték, hogy szakmai kötelességük életveszélybe került embertársaikon segíteni: diplomáták, orvosok, ápolók. Mások antifasiszta meggyőződésük révén igyekeztek megakadályozni a náci politikájának végrehajtását, így a népiirtás hátráltatását is az ellenállás részének tekintették. Az embermentésbe sokszor a családtagjaik révén gyerekek is részt vettek, akik elsősorban saját szüleikhez voltak lojálisak és az ő értékrendjüket tekintették magától értetődőnek. Voltak zsidó ellenálló csoportok is, amelyek próbálták megszervezni a mentést, segítették a nem-zsidó embermentők tevékenységét, hamis igazolványokat és búvóhelyeket biztosítottak az üldözötteknek, vagy megpróbálták semleges vagy már felszabadított országokba kicsempészni a fenyegetett embereket.⁷⁷ Tudunk

olyan embermentőkről is, akik egyáltalán nem voltak mentesek az előítéletektől vagy akár a politikai antiszemitizmus sem volt idegen tőlük, azonban amikor felismerték, hogy az előítéletek népiirtásba torkollnak elég bátorságuk volt arra, hogy szembenézzenek korábbi elveik következményeivel és segítséget nyújtsanak a bajba jutott embereknek, ahelyett, hogy igazolni próbálták volna saját korábbi nézeteiket és viselkedésüket.

Önmagában azonban a fenti csoportokhoz tartozás nem volt elegendő ahhoz, hogy valaki embermentővé váljon, hiszen az embermentés csak csepp volt a kegyetlenség és az azt lehetővé tevő közöny tengerében. Éppen azért vagyunk hajlamosak hősként, különleges emberekként tekinteni az embermentőkre, mert a fájdalmasan csekély számú kivétel közé tartoztak. „A többség passzivitása kulcsfontosságú volt a „végső megoldás” sikere szempontjából, ezért terheli felelősség a közömbös be nem avatkozókat a náci gyilkosságokért”⁷⁸ Az embermentők sokfélesége azt bizonyítja, hogy sokféle okból lehetett eljutni az népiirtó ideológia elutasításához, de ehhez mindenképpen egy szilárd értékrendre volt szükség, amely nemcsak ellenállást biztosított a bűnbakképző előítélet és ideológia ellen, de cselekvésre is sarkallt.

Kollektív emlékezet és a népiirtás szereplőinek emlékezete

Míg a kollektív emlékezettel kapcsolatban a kutatók általában az emlékezet kontinuitását hangsúlyozzák, addig a holokausztra való kollektív emlékezés a nem-áldozat csoportok részéről csak akkor lehetséges, ha hangsúlyos szerepet kap a múlttal való szakítás és a csoport elköteleződése egy másik értékrend mellett, amelynek fényében a múltban elkövetett bűnök vagy bűnrészesség egyértelműen elítélendő válik. A múltfeldolgozás ebben az értelemben a múlttól való elhatárolódás is.⁷⁹ Német kutatások szerint a gyerekek elsősorban az iskolában „tanulják meg” a múltnak azt a

75 Fogelman, E. (2005) Az embermentő self. In Kovács, M. (szerk.) *Holokauszt: Történelem és emlékezet*. Hannah Arendt Egyesület – Jaffa Kiadó, 259-272. Az idézet a 259. oldalon található.

76 Bauman, u.o.

77 Fogelman, u.o.

78 Fogelman, u.o. 272.old.

79 Lásd Kovács, M. (2010) A német múltfeldolgozás és tanulságai. In Lőrinc, L. (szerk.) *Egyezzünk ki a múlttal! Műhelybeszélgetések történelmi mítoszainkról, tévhiteinkről*. Történelem Tanárok Egylete, 136-142.

részét, amit felmenőik inkább elhallgatni vagy akár elfelejteni szeretnének. Bár nyilván erre is lehet példát találni, nem jellemző, hogy a fiak „elszámoltatnák” az apákat, nagyapákat és dédapákat. Paradox módon a múltfeldolgozás nem is azt jelenti, hogy a múlttal kapcsolatos büntudatot kellene átadni a mai generációknak, sokkal inkább az a feladatunk, hogy olyan értékrendet adjunk át a gyerekeknek, amelynek tükrében felmenőiről aligha tudja elképzelni, hogy ne az embermentők oldalára álltak volna⁸⁰.

Az emlékezetpolitikai vitáknak éppen az az óriási tétje, hogy hogyan gondolkozzon a mai társadalom a múlt aktívan vagy passzívan elkövetett bűneiről. A felelősség hátrítása, a múlt szereplőinek mentetegetése, a múltról folytatott viták politikai eszközként való alkalmazása lehetetlenné teszi, hogy a múlt megítélésével kapcsolatban konszenzus jöjjön létre. A politikai baloldal – joggal vagy jog nélkül – kisajátította a morális ítélkezés jogát a múlt ezen időszakával kapcsolatban, magát az antifasiszta hagyomány egyetlen letéteményeseként tételezve. A jobboldal – éppen azért, mert hajlamos egyszerre lépni mind a felelősségvállalás, mind a felelősségelhárítás irányába – képtelen volt hitelt szerezni saját gesztusainak. A szélsőjobb pedig – kihasználva a büntudatból és szégyenből táplálkozó negatív érzelmeket – igyekszik a zsidókat hibáztatni azért, hogy egyáltalán foglalkozni kell a holokauszttal.

A felelősségvállalásnak különböző szintjei vannak: egy politikustól nyilván elvárható, hogy vállalja az állam tetteiért a felelősséget. Magyarországon a rendszerváltás óta ezt a felelősségvállalást a politikai elit tagjainak szinte mindegyike megtette. Mégis általános az a percepció, hogy a felelősségvállalás és a múltfeldolgozás még nem történt meg. Ennek az lehet az oka, hogy a holokauszt-emlékezet és vele szoros összefüggésben az antiszemitizmus elleni harc kérdése napi politikai csatározások eszköze lett⁸¹. A társadalom többsége

számára pedig az emberi jogi értékrend nem annyira fontos vagy mélyen beágyazott, hogy állást akarna foglalni ebben a vitában. Valószínűleg szívesebben elfogadja a történelemnek azt a verzióját, amely szerint sajnálatos, ami a magyar állampolgárok egy részével történt, de ezért elsősorban a német náciak valamint az egykori magyar állam hibáztathatók, és nem motivált az ennél mélyebb – a felmenők felelősségét feszegető – szembenézésre.

A magyar holokausztról és az abban való magyar felelősségről elsősorban az úgy nevezett megszállási emlékmű kapcsán tovább mélyültek az árkok a magyar holokauszt hetvenedik évfordulójának évében. Az emberi jogok tiszteletben tartását és a humanizmust háttérbe szorítja a – gyakran kollektív nárcizmushoz közelítő – nacionalizmus és ez nem kedvez a múlt bűneivel való szembenézésnek, és nem alakult ki konszenzus azzal kapcsolatban sem, hogy milyen értékekre alapozzuk a közös jövőt. A holokauszt tanulmányozása nem ad kezünkbe furkós botot, amelynek lengetésével el lehet tüntetni minden visszataszító jelenséget – rasszizmust, antiszemitizmust, xenofóbiát – saját társadalmunkból, de egy olyan történelmi esemény, amelynek tanulmányozása révén megérthetjük, hogy bizonyos történelmi körülmények között, hogyan alakult ki ezekből a jelenségekből népiirtás, és hogy mi a szerepe a „hétköznapi embereknek” ezen események bekövetkeztében vagy éppen megakadályozásában.

80 Welzer, H. – Moller, S. – Tschuggnall, K. (2005) *Értelmezések – hogyan változnak a történetek a generációk során?* In Kovács, M. (szerk.) *Holokauszt: Történelem és emlékezet*. Hannah Arendt Egyesület – Jaffa Kiadó, 365-384.

81 Lásd Kovács, M. (2012) *A holokauszt múlt feldolgozása:*

emlékezés vagy felejtés? In Kovács, J. és Münnich, Á. (szerk.) *Nemzeti emlékhelyek. Attitűdök, reprezentációk, élmények, funkciók, struktúrák*. Debreceni Egyetemi Kiadó, 177-193.

Vári György: „Hogy tűz ne hulljon Szodomára”

A mindenektől elhagyott
csontok fölött magam vezeklek,
mert szólottak a koponyák,
s én rendeltettem őrizetnek.

Ezékielhez szólt az Úr,
és válaszolt a bizalomra,
és húst növelt a csontokon,
s feltámadott a hekatomba.

Én kérdezek, de nincsen Úr,
hogy én helyettem válaszoljon,
s nem lakik bennem hatalom,
s mely élő húst növel a csonton.

Kinek mindenre joga van,
az mihez kezdhet e jogával,
S kinek bocsássa meg a bűnt,
amelyet senki el nem vállal?

Gyökértelen is felszökik
a bizalom törékeny szára.
Az igazakat számolom,
hogy tűz ne hulljon Szodomára.

Az előadásnak, amely az 1944-es magyarországi embermentéssel foglalkozik, fel kell tennie a kérdést, hogy mi a szerepe az „embermentés” emlékezetének a magyar holokauszt közösségi emlékezetében, továbbá hogy mi a szerepe mindebben – a közösségi emlékezet formálásában – a szépirodalomnak?

Az embermentőkre éppenséggel úgy szokás gondolni, mint akiket kivételes elszántságuk, bátorságuk kiemelt a közösségből, kivétellé tett. Mint akik olyat tettek, ami ellentmond a józan mérlegelésnek, az egészséges életösztönnek, olyasmit, ami nem lehet általános erkölcsi elvárás, túl van a mindannyiunkra vonatkoztatható morális előírásokon.

Jól tudjuk, a tételes jog ekkoriban ellentmondott az állampolgári jogegyenlőség eszméjének éppen úgy, mint az Isten képére teremtett emberi lények eredendő egyenlőségének: elő-

írta emberi lények és állampolgárok csoportjainak stigmatizálását, szabadságuktól való megfosztásukat és deportálásukat, végső soron meggyilkolásukat.

A kivételes állapotban a felfüggesztett Törvényt követni kivételes viselkedés. Ha azonban kivételességük kiemeli az embermentőket a közösségből, akkor minden tettük merőben egyedi és személyes kell, hogy maradjon, a közösségnek, saját vonatkozásában legalább is, alig van mire emlékeznie, ha rájuk emlékezik. Csak akkor más a helyzet, ha a kivételes cselekedet szervesen nőtt ki a közösség szándékaiból, úgy nőtt a közösség fölé, hogy mintegy meghosszabbította saját szándékait. Közösségként követni nem tudták a tettet, de őket reprezentálta a gesztus. Hogy az egyik legismertebb és legkézenfekvőbb példánál maradjunk: Dugovics Titusz önfeláldozásának mitológemája ilyen eseményként él a nemzeti emlékezetben.

Az a kérdésfeltevés, hogy a '44-es embermentés eseményei hogyan mutatkoznak meg versekben, drámákban, elbeszélésekben, nem zárja ki azt az előfeltevést sem, hogy a szépirodalom azzal lehet segítségére a közösségi emlékezetnek, ha a e kivételes figurák kivételes történetét, amelynek elbeszélését maga a történelem már eleve rendelkezésünkre bocsátotta, példaszerűen, emlékezetesen újrameséli. Ez aligha kínálna voltaképpeni esztétikai tapasztalatot számunkra, amennyiben annak, ahogy Hans Georg Gadamer gondolta, elkerülhetetlenül része valamiféle negativitás is, vagyis nem lehet tisztán öngazoló jellegű. Az ilyen, a voltaképpeni, vagyis elbizonytalanító tapasztalás lehetőségét ki nem provokáló műalkotást szokás giccsnek nevezni, az embermentés, mint a közösségi öngazolás eszköze pedig szükségképpen holokauszt-giccset eredményezne.

Vannak azonban más lehetőségek is: elsősorban talán az, ha a kivételesség esélyét nem

valamiféle állandó, magától értetődő, egy-egy személyben mindig megbízhatóan rendelkezésre álló jellemvonásként fogjuk fel, ha azt a kérdést tesszük fel, hogy milyen a viszony a kivételes és a hétköznapi között, ha egy figurát a jellemvonások, tapasztalatok, szándékok, szorongások és véletlenek percről percre változó, formálódó, mindig épp aktuális találkozási pontjaként alkotunk meg.

A Tanító úr figurája például Kertész Imre *Kaddis a meg nem született gyermekért* című regényéből a szó leghagyományosabb értelmében nem „embermentő”: nem bújtathat, nem védhet, nem tüntethet el senkit, nem gyárthat hamis papírokat, mivel maga is a deportált „áldozatok” közül való. Csak annyit tehet, hogy megkeresi az ételadagjával az elbeszélőt, akinek ez az adag „jár”, úgymond, annak ellenére is, hogy tette a lágerésszerűség minden elgondolható fogalmával homlokegyenest ellentétes. Az elbeszélő praktikus vonatkozásban úgy értékeli, hogy a fejadag nélkül aligha marad életben, de nem csak ez teszi azt, ami történt, embermentéssé. Hanem a dolog végtelen hétköznapisága, magától értetődősége, mintegy rutinja, legalábbis a Tanító úr perspektívájából. A Tanító úr arcán némi sértettség látszik, amikor szembesül az elbeszélő meglepettségével. Hiszen hogyan is tehetett volna másként: a fejadag nem az övé volt. A magántulajdon és egy idegen élet szentségének ebben a közegben különösen képtelen tisztelete, amely mintha mit sem tudna arról, hogy ez a döntés önfeláldozás, még hozzá a legsúlyosabb önfeláldozás, egyszerre komikus és – rutinszerűségében – kivételes. A hétköznapi szabálytisztelet, az, hogy a Törvény megtagadását a Tanító úr egyszerűen nem vette észre, legalábbis nem engedi saját viselkedésében érvényesülni – épp ez válik a kivételes állapotban maga is kivételessé. A Tanító úr egyetlen regénypillanatra tűnik fel, olyasvalakiként, aki az elbeszélő és így az olvasó számára is teljesen ismeretlen, a név, amelyen ismerik, maga is enigma: senki nem tudja, miért szólítják az illetőt Tanító úrnak. Gesztusa és személye kivétel, idegen elem a történetben éppen úgy, mint elbeszélésében.

Hasonlóképpen alakul át pusztá kötelesség-

tudat, a puritán ridegség, a rugalmatlanság és az empátiahiány, a merev szabálytisztelet embermentő kivétellé a Matula Leánynevelő Intézet igazgatójának, Torma Gedeonnak a szávaiban, amikor nem adja át az alighanem Kiss János altábornagy történeti figurájától ihletett ellenálló lányát, Vitay GeorGINÁT Kuncz Ferinek. Őt Kuncz Feri nem utasíthatja, mondja, mert neki nem előjárója, előjáróján kívül pedig csak egyetlen tekintélyt ismer el, amelynek aláveti magát: a megváltó Krisztust. A református hagyomány komikusként és pusztítóként bemutatott merevsége itt úgy változik át, hogy azonos marad önmagával: az igazgató, akárcsak a hit őt megelőző, nagy magyar tanúi, a gályarab protestáns prédikátorok, a hit kösziklájára építették házukat. A kellemetlen, érzéketlen, magányos öregember, aki pokollá tette a lányok életét a házirenddel, a törvényt megalapozó kivétel létéről tesz tanúbizonyosságot azzal, hogy éppen úgy viselkedik, mint mindig.

Nem gesztusokból teremt figurát, sokkal aprólékosabban dolgozik a személyes és történelmi emlékezet szálait egymáson folyamatosan átbújtató Sándor Iván önéletrajzi ihletésű regénye, a *Követés*, amelynek elbeszélője feltárni próbálja a nyomokat, amelyeket 1944-es, kisgyermek önmaga hagyott, beleírni Budapest történetébe, szöveggé téve eltörölni őket és így megőrizni. Így próbál a történeti fikció segítségével arcot adni Carl Lutznak, az embermentő svájci diplomatának is a regény, akinek Sándor jórészt maga is köszönheti az életét. Ugyanakkor világossá válik a szövegből, hogy a nyomokból összeálló történetek nem lezárhatóak, hogy amit rekonstruálunk, nem a múlt, hanem csak a képe és az értelmezés munkáját, a „követést” nem fogjuk tudni soha abbahagyni. Feltűnő azonban, hogy Sándor Iván történeti fikciója is úgy kísérel meg megrajzolni Lutz alakját, mint aki végső soron szintén fegyelmezett és kötelességtudó hivatalnokként válik hőssé, belső és külső szabálykövetés révén lesz kivétellé.

A kivételes és a mindennapi infernális érintkezésének feszültsége a legélesebben talán Székely Magda visszaemlékezéseiben, az *Éden* című önéletrajzi interjúkötetben mutatkozik

meg. A Mezei András kérdéseire felelő költő egészen sajátosnak tűnő holokauszt- és embermentés-tapasztalatról számol be: „engem nem a megélt borzalom viselt meg. A tehetetlen megaláztatás és a félelem rongálja meg legjobban az idegeket. Az enyémet legalábbis ez rongálta meg. Lehet, hogy mint minden, ami velem történt, ez sem tipikus. Hol láttam én kegyetlenséget meg borzasztóságot? Hol éltem át a megaláztatást, az elnyomást? Azoknál az apácáknál, akik amúgy, mellesleg, megmentették az életemet. Ők voltak a szörnyűek, nekem, akik az életüket kockáztatták értem. De hát ők testesítették meg a gyerektudatban az idegenséget, ridegséget, értetlenséget. Bocssáznak meg nekem érte”.

Az apácák eleve „két világ polgárai”: a törvényszerű és a kivételes metszéspontjában élnek. Elkötelezték magukat egy e világ törvényeit meghaladó és megváltó ígéret mellett, annak mindennapos tanúságtévői a világban: nekik, ha tetszik, mintegy hétköznapi rutinjuk tehát a kivételesség jegyében cselekedni. Így is tesznek, a kivételesség unott, gyakran érzéketlen rutinja dolgozik bennük. Mechanikusan, bármilyen részvét és együttérzés kimutatása nélkül „kezelik” azt a 8 éves, rossz kisgyereket, a kis Székely Magdit, akit a Svéd Vöröskereszt „közvetített ki” hozzájuk. Aki rájuk akaszkodik, panaszkodik, nem hagyja őket tenni a dolgukat, mert egyfolytában a nyilasok által a szeme láttára elhurcolt édesanyjáról és folyamatos életveszélyben lévő apukájáról, rokonairól akarna mesélni nekik, akik egyébként azt is éreztetik vele, hogy nem csak, mint rossz gyerekről, de mint zsidóról is megvan a véleményük róla. És közben valóban, minden kétséget kizáróan megmentik az életét és ezért kockáztatják a sajátjukat (a zárdát az ostrom alatt bombatalálat éri, az apácák a rájuk bízott gyerekekkel együtt egyre kiszolgáltatottabban sodródnak a városban az utolsó napokban). Mindez elsősorban nem rosszindulat lehet, hanem reflektálatlan rutin: nem a gyerek személye ellen irányult, hiszen Székely minden személyesség nélkül „a zárda iszonyú légköréről” beszél. „Piszzag mindenütt. Piszkosgyerek-szag. Homály. Mindig csak 25-ös égők égtek. Mintha minden fal zöld olajfestékkel lett volna befestve... Rideg tantermek, egyet-

len nagy hálóteremben alszik mindenki. Két gyerek egy ágyban... Szörnyű éjszakákra emlékszem, amikor nem lehetett sírni se, mert felébrednek... bár én egy szörnyű gyerekkorra emlékszem vissza, onnét, a zárdából visszatekintve mégiscsak egy elkényeztetett kis egyke voltam”. Unokahúga, Kati, akivel együtt bújkált, „kék szemű, pici lány volt, mit sem értett az egészszözl, tehát őt mindenki szerette, mert nem sírt. Én csúnya kislány voltam, aki folyton bög. Hisztérikus. Egyetlen eleven idegroham. Minden felnöthöz odasündörögtem, és csak mondtam, hogy tessék elképzelni, velem mi történt, és mondtam, mondtam, mondtam mindenkinek. És az anyukámat is elvittek – mondtam és kinevettek és szidtak és azt mondták, hogy én nem vagyok igazi úrigyerek, mert így viselkedem”.

A beszélő világosan a Másik szemével tekint saját magára, mintegy interiorizálja a külvilág szemrehányásait: csúnya, hisztérikus, idegyenge, erőszakos. „Nekem is sok csúnyát mondtak, hiszen én ott egy kellemetlen kis bújtatott voltam, ha az ő szemükkel nézed. És nem az enyémmel”-olvassuk nem sokkal később. Ha akarjuk, akkor még bizonyos zsidósággal kapcsolatos sztereotípiákat is észrevehetünk a szövegben. A hisztéria mindenképp utalhat erre és a lányok közti, belső szembeállításban is megbújhat: Kati ártatlan és kék szemű, Magdi csúnya és hisztérikus, akaratos, tehát az apácák szemében valahogy „zsidóbb”. Az ok nélküli bűnösség, a döntésektől és tettektől független, „zsidó” bűnösség képzetének fenntartását tekintve is folytonos az, amit eddig az arctalan külvilág tekintete közvetített azzal, amit a zárda közvetít. Nem csak azt hányják a megmentettek szemére, hogy hogyan viselkednek, hanem azt is, hogy szüleik nem küldtek velük ruhát, hogy még ezt is nekik kell biztosítani. Mintha egyfelől ők tehetnének szüleik esetleges mulasztásairól, de legalábbis valahogyan jellemző lenne rájuk, másfelől mintha nem épp azért volnának itt a lányok, mert a szüleiknek nem áll módjukban gondoskodni róluk. Ezekben a szövegrészekben tehát a Másik tekintete, amely zsidóvá tesz, azonos a megmentő, az embermentő tekintetével.

Ezzel kapcsolatban tűnhet fel, hogy az embermentőknek, mint csoportnak, az apácáknak a „tekintete” általában nagyon is erősen, érezhető súllyal van jelen az elbeszélésben és az emlékezésben, az önéletrajzi alak megformálásában, arcuk azonban egyáltalán nincsen, egyetlen személy sem válik ki csoportjukból, pontosabban egyetlenegy elrajzolt és riasztó arc „személyesíti meg” csoportjukat. A megmentő arca „vöröses, szeplős, széles és hát egy picit idegbetegen dúlt arc”. Az idegesség és a félelem – érthetően – közös a megmentő és a megmentett tekintetében annak ellenére is, hogy – mint rendszeren - a megmentett alárendelt, kiszolgáltatott megmentőjének, ugyanakkor mindketten kiszolgáltatottak náluk nagyobb erőknél, amelyek előtt végeredményben közösen bújkálnak. Dúlt, ideges tükrötekintetek. Fel is merül egy pillanatra, hogy talán a „vörös” apáca is zsidó származású lehetett. Az egyik lány, „aki feltehetően – ezt utóbb gondolom – ugyanúgy bújkálhatott, mint mi, azt mondta erről a vörös apácáról, hogy mit hordja úgy fenn az orrát, ő is éppúgy került ide, mint mi”. Ő, az egyetlen „látható” arcú apáca lesz az is ugyanakkor, aki (talán azért, hogy kompenzáljon, talán más okból) „faji” retorikával tünteti el a rábízott arcát, egyediségét, míg másfelől eszközzé teszi őket. „Ő volt az, aki azt mondta nekünk, hogy utálja még a fajtánkat is, és ha nem a lelke üdvösségéről volna szó, akkor ugyan nem csinálná az egészszet”.

Az ostrom után a már orosz fennhatóságú Ürömon egy sváb családnál tölt pár hetet Magdi és Kati: azt tanácsolják nekik az apácák, hogy ne mondják meg, hogy zsidók, mert befogadókik vad antiszemiták. Nem tudjuk meg, igaz-e ez, vagy csak a svábokkal kapcsolatos sztereotip feltételezés, hiszen valóban nem derül ki ottlétük alatt a kislányokról, hogy zsidók. Annyit tudunk csak az ürömi családról, hogy önzetlenül szeretik a két „árva lányt”, akikről semmit sem tudnak. Nem „igazi” embermentők, mert a gyerekek zsidóságuk miatt már nincsenek életveszélyben és így azok sem, akik segítenek nekik. Nem igazi embermentők, mert nem tudni, segítenének-e, ha tudnák, „kiken” segítenek. Viszont az ő gyengédségük jelenti – kis túlzással még a holokauszt előtti, rémes

családi atmoszférát is beleértve – a gyengédség szinte egyetlen hozzáférhető tapasztalatát Magdi számára. Azét a gyengédségét, amelyet véglegesen elveszít majd, mivel édesanyja soha nem érkezik haza.

A sváb család tagjainak sincs arca, egyetlen nyomuk az elbeszélői emlékezetben a tiszta, valószínűtlen érzéki öröme: „Az evésre emlékszem. A tejre emlékszem, a szilvaízes kenyérré emlékszem, a babára emlékszem”. Kik hát az embermentők? „Nem tudom, mi lett velük. Kitelepítették-e őket, vagy ott vannak. Nem tudom. Biztosan kitelepítették őket”-zárul, tűnik el újra a teljes ismeretlenségben a történetük és úgy tűnik el a horizontról, hogy visszasülyed a faji megkülönböztetés végtelen történetébe.

Akárhogy is: az embermentők, e tanúság arctalan és gyakran durva embermentői is: kivételek voltak, mint a Tanító úr, mert a Törvény felfüggesztésének idején cselekedeteikkel, egész, kockára tett életükkel tettek bizonyosságot a Törvény érvényessége mellett. Még akkor is, ha közben másfelől – hogy még bonyolultabb legyen a helyzet – reprodukálták is annak a szerkezetét saját belső világukban, ami ellen a külvilágban fellázadtak. Akárhogy is: kivételek voltak.

És ez talán segít válaszolni a kiinduló kérdésre is, hogy mit jelent egy közösség számára, mennyiben igazolja, hogy akadtak tagjai között, akik nem a közösségre jellemzően viselkedtek. Ábrahám azért keresett akár csak alig egynéhány olyan szodomait is, akiktől idegen volt Szodoma gonoszsága, mert aggódott a gonosz Szodomáért és óvni akarta. Mert úgy tudta, hogy a törvényt tanúsító kivétel alapozhatja meg egyedül a törvényt: „gyökértelen is felszökik/ a bizalom törékeny szára/ az igazakat számolom/, hogy tűz ne hulljon Szodomára” – áll a mottóul választott Székely Magda-vers zárlatában. A bizalom lényegéhez tartozik, hogy nincs biztos alapja. Amikor Ábrahám hitet tesz egy közösség mellett Isten előtt, ő sem hivatkozhat másra, mint azok tanúságára, akik, bár mások voltak, mint a szodomaiak, mégis Szodoma polgárai voltak, eltéphetetlenül kötődtek hozzá. Hogy voltak ilyenek, elég

kell, hogy legyen a kegyelemhez. Mindannyian Szodomáért szorongunk, a közösségért, amelyben a kivételek is éltek, a dolgozók, a költők és a csecsszopók, akikben megnő az értelem. Szodomáért, ahol mi is élünk, mindannyian. De mit jelenthet a versben a lírai én mintegy önmagának adott feladata „a mindenkétől elhagyott” csontok feletti „őrizet”, ha tudjuk, nem lakik bennünk hatalom, mely élő húst növel a csonton? (A felütés világos utalás a Székelyt erőteljesen ihlető Pilinszky János Apokrifjének indítására: „mert elhagyatnak akkor mindenek”). Miben áll akkor az emlékezetnek a jövőre irányuló feladata? Az idézett vers, a *Hogy tűz ne hulljon* angol fordításának pontos, értő címe *A szodomaiak megmentése (Saving the sodomites)* és ennyiben valóban az idézett Radnóti vers, a *Nem tudhatom* továbbírása ez a költemény. Nekünk, a megmenekültek és elbújtatottak leszármazottainak a közösségért viselt felelősségünkhöz tartozik a „csontok őrizete” mellett újra és újraszámolni, számon tartani az igazakat, akiknek a tanúságára a Törvény fundamentum nélküli világa épül. Kötelességünk vigyázni, „hogy tűz ne hulljon Szodomára”.

Az embermentés témája a holokauszt témájának „kedvelt” fejezete. Wallenberg és Oscar Schindler története melegséggel, ha lehet azt mondani ebben a témában, szinte jó érzéssel tölti el a szíveket. Remélhetjük, hogy mi is hasonlóképpen járnánk el és örömmel megtanítjuk diákjainknak, íme a példa, ha nem is a recept, hogy adott esetben mi az ő feladatuk, hogyan tegyenek. Éppen ezért sok tanár kolléga „szívesen” időzik el a téma tanításával, az sem ritka, hogy a téma bemutatásakor csakis az embermentők szerepéről ejt szót. Fontosnak tartom leszögezni, hogy az embermentők története – bár része és fontos része a holokauszt történetének – nem maga a holokauszt története. Kizárólag az embermentők történetén keresztül nem tanítható a holokauszt története. Ugyanakkor az embermentők történetei is rendkívüli módon alkalmasak arra, hogy számos fontos, nélkülözhetetlen dolgot tanítsunk a segítségével.

Jelen előadás címe: Embermentés az oktatásban. Mit is értsünk, mit érthetünk ezen? Gondolhatnánk például, hogy azt kellene bemutatnunk, kik voltak azok a nagyszerű emberek, akiket az embermentők közé sorolunk, illetve, hogy ezek az emberek pontosan mit is csináltak, hogyan váltak embermentőkké. Megtaníthatjuk a diákoknak, hogy voltak, akik a mentést szervezett keretek között tették, ilyenek például a diplomáciai, egyházi vagy cionista embermentésben résztvevők és voltak spontán, egyéni akciók is. Egy másik megközelítés inkább konkrét cselekvésre ösztönözni a diákokat: az aktivizmusra fókuszál. Ha nem is arra, hogyan is legyünk „megmentők”, de legalábbis arra, hogyan lépünk fel kritikus helyzetben. Angolul ezt könnyebb megfogalmazni, hisz kész „programok” léteznek „How to be an upstander” (*Hogyan álljunk ki*) címmel.

Magam meglehetősen szkeptikus vagyok az ilyen direkt üzenetek eredményességét illetően és máshonnan közelíteném ezt a kérdést. Szó szerint véve a címet, arról gondolkodnék a továbbiakban hangosan, hogy mit is jelent-

het ebben a kontextusban az oktatás, illetve – valamelyest kitágítva a fogalmat - mit értünk embermentés, megmentés, segítségnyújtás alatt. Néhány gyakorlati példával, kész oktatási anyagokból, vagy forrásanyagokból vett példákkal, részletekkel kívánom szemléltetni gondolataimat.

Oktatáson az esetek többségében bizonyos ismeretek elsajátítását értjük. Az oktatási folyamatot úgy írhatjuk le, hogy a tanár, aki – „szerepéből adódóan” - a tudás és az ismeretek „birtokában” van, hivatásából adódóan mindezeket az ismereteket, mindezt a tudást megosztja diákjaival. Az ismeretátadás javarészt egyirányú: tanár-diák irányú. Természetesen számos pedagógus van felvértezve modern pedagógiai módszerekkel, a tudás átadás tehát nem feltétlenül frontális osztálymunka keretében zajlik. Bízhatunk benne, hogy nem minden esetben a tanár magyaráz frontálisan, például Raoul Wallenbergről és hőstetteiről, míg a diákok némán isszák szavait, otthon szépen megtanulják a „leadott anyagot”, majd dolgozatot is írnak belőle, vagy szépen jelesre-jóra felelnek. Az is lehet, hogy csoportmunkában dolgozzák fel az anyagot, aktív tanulási formákkal: kutatómunkát végeznek, fotókat gyűjtenek, videófilmet készítenek az adott megmentőről, vagyis minden megfelel a korszerű pedagógiai követelményeknek. Vajon hátradőlhetünk-e kényelmesen és elégedetten ebben az esetben?

Mielőtt ezt tennénk, érdemes néhány pedagógiai szempontot végiggondolni. Mielőtt nekivágunk egy-egy téma oktatásának, fontos, hogy a következő kérdéseket szem előtt tartjuk: Mi a pedagógiai cél? Mit szeretnénk elérni? Milyen a tanulási folyamat? Hogyan közelíthetünk elérendő célunkhoz?

A fent említett „ismeretátadás” nem, vagy semmiképpen nem elsődleges pedagógiai cél a korszak és különösen, az embermentőkről való tanítás során. Sokan és sokszor hivatkoz-

nak arra, hogy az oktatás egyik fontos célja, hogy felelős és aktív állampolgárokat neveljünk diákjainkból, akik képesek és hajlandók kiállni ügyekért. Azért is különösen fontos a megmentőkről tanítani, mert a pozitív példa majd a diákok számára követendő és követhető lesz, melynek nyomán kisvártatva eljön majd minden világok legjobbika. Sajnos, ha körülnézünk a világban, láthatjuk, hogy ez még nem történt meg. Ahhoz, hogy a diákok valóban felelős állampolgárokká váljanak, nem feltétlenül elegendő sokat – sőt, akár csak valamennyit – tanulni a megmentőkről. Téves az az elgondolás, hogy a megmentői magatartás – mintegy magától - követendő példává válik majd. A „jó” és „rossz” absztrakt fogalmain a diákok kívül maradnak, nem lesz releváns a számukra.

„Az igény, hogy „tanulságokat vonjunk le”, azzal a veszéllyel jár, hogy a holokausztra vonatkozóan olyan, túlságosan is leegyszerűsített magyarázatok születnek, amelyek figyelmen kívül hagyják azokat a történelmi körülményeket, amelyek között az adott döntések megszülettek. Az ilyen típusú megközelítés az összetett események megértése helyett egyszerű jó-rossz tanulságokat kínál a diákoknak - „a holokauszt azért történt meg, mert az emberek nem hoztak megfelelő erkölcsi döntéseket” -, és a történelem felszínes értelmezéséhez vezet. (részlet, IHRA – Nemzetközi Holokauszt Emlékezet Szövetség - oktatási irányelvek, fordította: Dr. Kovács Mónika)

Oktatásunk során egyik fontos célként azt tűzzük ki, hogy a diákok független gondolkodókká, autonóm személyiségekké váljanak. Az oktatás egyes elemei – így a megmentőkről való tanítás is - ezt a célt kívánják szolgálni. A tanulási folyamat során lehetőséget kell adni a diákoknak, hogy hozzáférhessenek és kialakíthassák saját értelmezéseiket. Kell, hogy legyen helyük, terük ahhoz, hogy hozzáférjenek a múltbeli események értelmezéséhez. Ahogy nem írhatjuk elő nekik azt, hogy hogyan érezzenek egyes eseményekkel kapcsolatban, azt sem várhatjuk el tőlük, hogy hogyan cselekedjenek, még ha példákkal meg is mutatjuk nekik, mi lenne a „kívánatos” magatartás egyes helyzetekben. Mindössze annyit tehetünk, hogy olyan tanulási helyzeteket teremtsünk,

amelyekben saját értelmezéseikhez – csakúgy, mint saját érzéseikhez - hozzáférnek. A múlt nem instrumentalizálható, a jelentések és értelmezések nem lehetnek előírva.

A tananyagokat úgy kell összeállítani, hogy az a diákokat további töprengésre, kérdések felvetésére ösztönözze. Fontosnak tartom megemlíteni, hogy a holokauszt témájának tanításakor különösen érvényes az, hogy a tanórai szerepek megváltoznak: nem csak a diákoknak lehetnek és lesznek kérdéseik, hanem maga a tanár is kihangosíthat dilemmákat. Megfogalmazhat olyan pontokat, kérdéseket, amelyekre számára sincs egyértelmű válasz. Az ilyenfajta műhelymunka nagyban segíti a tanulási folyamatot, kibillentti a diákokat a megszokott és leosztottnak vélt tanár-diák szerepből, amelyben az egyik oldalon áll a tanár, a másikon a diák. Ennek a témának a tanításakor a tanár „átáll”, hiszen egyértelművé kell tenni azt, hogy olykor olyan kérdések merülhetnek fel, amelyekre nem tudunk választ adni. Ennek a bizalmi légkörnek a megteremtése sokat segít abban, hogy pedagógiai céljaink eléréséhez közelítsünk. Fontos, hogy olyan tanulási környezetet teremtsünk, amelyben a diákok azt érezhetik, saját maguk teremthetik meg értelmezéseiket, nem kell készen kapott értelmezéseket magukénak vallaniuk. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy minden értelmezés lehetséges: az értelmezések szöveges, tárgyi, képi és egyéb bizonyítékokra épülnek. Félreértések elkerülése érdekében nem a szélsőséges, történelemhamisító vagy torzító értelmezésekről beszélünk itt. Ha engedjük, hogy diákjaink saját érzéseikhez és értelmezéseikhez hozzáférjenek, a témához autonóm módon viszonyuljanak, akkor abban is segítjük őket, hogy további életükben kevésbé válhassanak manipulálhatóvá akár ezzel, akár más témával kapcsolatban.

Mindezek tanórai megteremtéséhez fontos pedagógiai elméleti segítséget ad a konstruktivista pedagógiai elmélet. Anélkül, hogy ezen elmélet részleteire a jelen előadás kereteiben kitérnék, csak röviden utalnék a konstruktivista pedagógiai keretben zajló oktatás jellegére, melynek során a tanár és a diákok az úgynevezett R-J-R (ráhangolódás – jelentésterem-

tés – reflektálás) modellben dolgoznak. Ez a megközelítés ma már a pedagógusképzés- és – remélhetőleg hamarosan a gyakorlat - szerkesztés része. Fontos eleme a folyamatnak, hogy a diákok reflektálhassanak a tanultakra – beleértve nemcsak a tananyag tartalmát, hanem a tanulási folyamatot is – csak ebben az esetben lesznek képesek arra, hogy a szemléletet ne csak a tanóra konkrét anyagára is képesek legyenek alkalmazni, hanem a konkrét tananyagtól függetlenül, a környezetükben tapasztalható, mai vagy jövőbeni történéseket is hasonló keretben tudják értelmezni.

Az által, hogy nem szimplifikáljuk a történelmi eseményeket – például nem egyszerűsítjük le a megmentők történetét, sőt akár a holokauszt történetét – absztrakt vagy konkrét jókra és rosszakra, ahhoz segítjük hozzá a diákokat, hogy komplex módon, többféle megközelítésből gondolkodjanak a múlt történéseiről, további kérdéseket tegyenek fel, ami aztán nem csak a múlt, hanem környezetük értelmezésében is elkíséri őket. A holokauszt és benne a megmentők történetei nem szimpla és könnyen emészthető morális tanmesék. Az egyes kiválasztott történetek mélyebb jelentésrétegeinek felfejtésével ennél sokkal messzebbre mehetünk. Ma már számos segítség áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy kitűzött pedagógiai célunkat elérjük. Autentikus források megfelelő használata, tárgyak, fotók, visszaemlékezések sora segíti a tanár munkáját. Hangsúlyozni kell azonban, hogy önmagukban, pedagógiai kontextus és megfelelő alkalmazás nélkül mindezek a kiváló eszközök keveset érnek. A továbbiakban olyan konkrét példákat mutatok be, amelyek annak megértését segítik, hogyan is jelennek meg a fenti gondolatok a gyakorlatban.

A példákban használt komplex történetek olyan kérdések körül mozognak, mint:

Kit is tartunk megmentőnek? Értelmezhető-e ez a jó ember - rossz ember tengelyen? Hős-e a megmentő? Hogyan tekint a megmentő önmagára és hogyan látja őt a megmentett? Vannak-e motivációik? Mik azok?

Ha a kérdést onnan közelítjük meg, ahonnan

a diákok is teszik, a következő kérdéseket tehetjük fel és rájuk a következő válaszokat kaphatjuk:

Kérdés: Milyen egy megmentő?

Válasz: bátor, erős, komoly, jó, igazságos

Kérdés: Miket csinál egy megmentő?

Válasz: bújtat, életet ment, stb.

Kérdés: Mi motiválja?

Válasz: igazságosság, szeretet, barátság, jog, stb.

Kérdés: pl. Hogy néz ki?

Ha a kérdésekre szimplifikáló válaszokat adunk, akkor nagyon könnyen belefutunk a megmentő = hős, sőt szuperhős kategóriába.

„Ha a holokauszt tanulmányozása közben elmarad a sztereotípiák megkérdőjelezése, azaz minden elkövetőt örültként vagy szadistaként, minden embermentőt hősként, bátorként, jósgósként és kedvesként, minden be nem avatkozót közömbösként jelenítünk meg, annak az a veszélye, hogy elembertelenítjük a múlt szereplőit, akik igazi emberi lények helyett karikatúrákká válnak.” (részlet, IHRA – Nemzetközi Holokauszt Emlékezet Szövetség - oktatási irányelvek)

Miért probléma a hősként, szinte emberfelettként való bemutatás? A megmentés a népirítás része, ha mindezt az emberin kívülre helyezzük, az veszélyes. A genocídium nagyon is emberi és ezt fontos tudni. Sem az elkövetők, sem a megmentők nem embertelen szörnyetegek, vagy mindenható szuperhősök. Nagyon is emberi jellemzőik vannak. A téma oktatásának egyik nagy feszültsége abban áll, hogy míg a holokauszt érthetetlen és felfoghatatlan, ugyanakkor nagyon is emberekkel történt, emberek voltak az esemény minden szereplői: nem csak az áldozatok, hanem a túlélők és a passzív szemlélők is.

Hogyan fodítható le mindez az oktatás nyelvére?

Bemutathatjuk a „nagy emberek” emberi oldalát. Megmutathatunk például egy olyan videóklipet, amelyben Raoul Wallenberg testvére, Nina arról mesél, hogyan esetlenkedett az ifjú Raoul a táncmulatságokon, hogy kirándulni járt hétvégén és szeretett síelni is.

Részlet a USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Archívumában található, Nina Lagergrennel készült interjúból, az interjúrészlet elemzése.

Ugyanezt a megközelítést képviseli, de árnyaltabban és összetettebben a Raoul Wallenberg budapesti segítőjével készült interjú egy klipjének feldolgozása.

Részlet a USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Archívumában található, Wimmer Éva megmentővel készült interjúból, az interjúrészlet elemzése.

Lehetünk kicsit bátrabbak és provokatívabban a tanórán, számítva arra, hogy a diákok képesek az árnyalt gondolkodásra, a pedagógusnak pedig dolga, hogy ezt a képességet továbbfejlessze diákjaiban. Leopold Socha megmentő és Kristine Keren túlélő története számos kérdést, dilemmahelyzetet vet fel, jó példa arra, hogy a helyzetek és események komplexitására rámutassunk.

Részletek a USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Archívumában található, Kristine Keren túlélővel készült interjúból, az interjúrészletek elemzése.

A fenti interjúrészletek elemzése segíthet megérteni a diákoknak azt, hogy nekünk tanároknak nem az a dolgunk, hogy ítéletet mondjunk - vagy mondassunk - több mint hetven év távlatából. Sokkal inkább dolgunk, hogy gondolkodásra ösztönözzük a diákokat. Ráébredszük őket - egyebek között - az árnyalt gondolkodás szükségességére, arra, hogy a szereplők emberek, az akkori társadalom tagjai voltak, valamint arra, hogy a történelmi és társadalmi kontextus ismerete elengedhetetlen.

A megmentő sokféle ember lehet. Például az az Adele nevű osztrák kislány, aki Kármán Györgynek ceruzát és füzeteket adott az ausztriai lágér melletti faluban. Tekinthető-e megmentőnek egy kislány? Menthet-e bárkit is egy ceruza és néhány füzet, egy vasárnap délutáni közös játék? Ezekről a kérdésekről beszélgetünk ennek az interjúklipnek a nyomán.

Részlet a USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Archívumában található, Kármán György túlélővel készült interjúból, az interjúrészlet elemzése.

Gyakori, hogy a fejekben polarizálódik az áldozat és a megmentő: a zsidó az áldozat. Ezt a képet is lehet árnyalni, amire kiváló példa Ernest Bokor túlélő és megmentő, aki a cionista ellenállás keretében mentett zsidókat Budapesten. Előfordul, hogy közelebb áll a szereplő a „hős” elképzeléshez, ahogy itt is, ugyanakkor a hős „szuper” jellegét is tudjuk árnyalni: hiszen a túlélő nem csak elmeséli a történetet, hanem erősen reflektál is rá.

Részletek a USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Archívumában található, Ernest Bokor túlélővel készült interjúból, az interjúrészletek elemzése.

Teljesen rendhagyó „megmentő”- képpel is szembesíthetjük a diákokat Deák Ervin interjúklipjének segítségével, melynek kapcsán arról beszélgethetünk, menthet-e életet egy könyv, mi szükséges a túléléshez, vannak-e a fizikai szükségleteken kívüli dimenziók.

Részlet a USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Archívumában található, Deák Ervin túlélővel készült interjúból, az interjúrészlet elemzése.

A fenti példák ismeretében és figyelembevételével tehetjük fel ismét a kérdést: beszélhetünk-e megmentőről, mint típusról? Van-e valami közös ezekben az emberekben? Az oktatási folyamat nyomán célunk, az egyetlen közös: a személyes autonómia felismerése – ez az, amire az oktatással diákjainkat nevelni kívánjuk.

Konferencia program

A 40 perces előadásokat 20 perces vita szekció követi.

9:00-9:15 Megnyitóbeszéd

Dr. Bíró Anna-Mária, a Tom Lantos Intézet igazgatója és Dr. N. Rózsa Erzsébet, a Külügyi és Külgazdasági Intézet tudományos igazgatója

9:15-10:15 A túlélők perspektívája: az embermentők azonosításának és elismerésének fontossága

Dr. Annamaria Orla-Bukowska, a krakkói Jagelló Egyetem professzora

10:15-10:45 Kávészünet

10:45-11:45 Embermentés a történelemtudományban

Dr. Csősz László, az Országos Levéltár történésze

Az előadás történelmi és politikai elemzést ad a korról, az embermentőkről és a közegről, amelyben működtek.

11:45-12:45 Embermentők, elkövetők, be nem avatkozók és a kollektív emlékezet

Dr. Kovács Mónika, az Eötvös Loránd Tudományegyetem habilitált egyetemi docense

A társadalmi mozgatók és blokkok szerves részei voltak az egyes döntéseknek és ezáltal az események végkimenetelének. A felkért előadó ezen jelenségeket és folyamatokat vizsgálja előadásában.

12:45-14:00 Ebéd

14:00-15:00 Embermentés az irodalomban

Vári György, a WERK Akadémia oktatója, kritikus, irodalomtörténész és publicista

Az előadás az embermentés hazai irodalmi feldolgozottságára, annak mértékére és jellegére koncentrál.

15:00-16:00 Embermentés az oktatásban

Szőnyi Andrea, a Zachor Alapítvány a Társadalmi Emlékezetért vezetője, a USC Soá Alapítvány nemzetközi oktatási főtanácsadója

Az előadás az embermentői tevékenység oktatási anyagokba és tantervekbe való beemelésére és megfelelő felhasználására fókuszál.

16:00-16:15 Kávészünet

16:15-17:15 Egyházi szerepvállalás

Buda Annamária, a Magyarországi Evangélikus Egyház Országos Iroda Diakóniai Osztályának vezetője

Az előadás egyes egyházi szereplők embermentő tevékenységét mutatja be, hangsúlyosan kezelve az egyházi és társadalmi közeget, amelyben akkor működtek.

17:15-18:00 Elfeledett hősök az oktatásban – A pokol polgármestere c. oktatási rövidfilm bemutatása

Kenesei Marcell, a Centropa Alapítvány igazgatója

Az oktatási rövidfilm Domonkos Miksa honvédszázados történetét meséli el, aki zsidó származása ellenére meghatározó szerepet játszott a budapesti embermentésekben, majd a háború után egy koncepciós eljárás áldozata lett.

18:00-18:30 A fotóinstalláció megnyitása